

საქართველოს შოთა რუსთაველის თეატრისა და კინოს სახელმწიფო
უნივერსიტეტი

სახელოვნებო მეცნიერებების, მედიისა და მენეჯმენტის ფაკულტეტი

ხატია ალანია

**ილორის ტაძარი - ისტორია და თანამედროვე
პრობლემები**

სამაგისტრო ნაშრომი

წარმოდგენილია ხელოვნებათმცოდნეობის მაგისტრის

აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად

სამეცნიერო ხელმძღვანელი – ნატო გენზიური,
ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი, პროფესორი

თბილისი

2019

ნაშრომი შესრულებულია საქართველოს შოთა რუსთაველის თეატრისა და კინოს სახელმწიფო უნივერსიტეტის . სახელოვნებო მეცნიერებებისა, მედიისა და მენეჯმენტის ფაკულტეტზე

სამაგისტრო პროგრამა: ხელოვნების ისტორია და თეორია (მოდული -შუა საუკუნეების ქართული ხელოვნება-კვლევა და დაცვა)

ჩვენ, ქვემოთ ხელისმომწერნი ვადასტურებთ, რომ გავეცანით ხატია აღანიას მიერ შესრულებულ ნაშრომს დასახელებით: **ილირის ტაძარი, ისტორია და თანამედროვე პრობლემები** და ვაძლევთ რეკომენდაციას საქართველოს შოთა რუსთაველის თეატრისა და კინოს სახელმწიფო უნივერსიტეტის სახელოვნებო მეცნიერებების, მედიისა და მენეჯმენტის ფაკულტეტის საგამოცდო კომისიაში მის განხილვას მაგისტრის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად.

სამეცნიერო ხელმძღვანელი:

ნატო ბენბიური,

ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი, პროფესორი

რეცენზენტი:

ქეთევან ოჩხიკიძე,

ხელოვნებათმცოდნეობის მიმართულების დოქტრანტი, ასისტენტი

სამაგისტრო ნაშრომის „წერიტი ნაშრომის შესრულების სტანდარტით“ განსაზღვრული ფორმისეული პარამეტრების შესაბამისობა

ხარისხის მართვის სამსახურის უფროსი: ნატო ბენბიური,

ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი, პროფესორი

დაცვის თარიღი 02.07.2019

სარჩევი

რეზიუმე.....	4
Abstract.....	6
შესავალი.....	8
საკითხის შესწავლის არსებული მდგომარეობა და ლიტერატურის მიმოხილვა.....	10
<i>თავი პირველი</i>	
აფხაზეთის ქრისტიანული ცენტრების ისტორიული მიმოხილვა.....	18
<i>თავი მეორე</i>	
ილორის ტაძრის ისტორია და მისი თანამედროვე მდგომარეობა.....	21
ა) ილორის ტაძრის ისტორია.....	21
ბ) ილორის ტაძრის წარწერები.....	23
გ) ილორის დღევანდელი მდგომარეობა.....	24
<i>თავი მესამე</i>	
ილორის ტაძრის არქიტექტურისა და გაფორმების ანალიზი.....	32
ა) ილორის ეკლესია და დარბაზული ტიპი X-XI საუკუნეებში.....	32
ბ) ილორის ეკლესიის დასავლეთ სარკმლის დეკორატიული გაფორმების ანალიზი.....	41
გ) წმ. გიორგის რელიეფი ილორის ტაძრიდან.....	53
დასკვნა.....	61
ლიტერატურის სია.....	64
ილუსტრაციების სია.....	67
ილუსტრაციები.....	69

რეზიუმე

სამაგისტრო ნაშრომი ეძღვნება ილორის წმ. გიორგის ეკლესიას, რომელიც მდებარეობს დღეს ოკუპირებული აფხაზეთის ტერიტორიაზე. ის აგებულია XI საუკუნის პირველ ნახევარში. ესაა დარბაზული ტიპის ერთაფსიდიანი ნაგებობა, რომელსაც სამი მხრიდან სხვადასხვა დროის მინაშანები აქვს. ოკუპაციის პირობებში ძეგლმა განიცადა გაუმართლებელი გადაკეთება, რამაც შეცვალა მისი ავთენტური სახე. ჩვენ საშუალება გვქონდა 2018 წელს ადგილზე მოგვენახულებინა ეკლესია, რაც დაგვეხმარა წინამდებარე გამოკვლევის შექმნაში. თემის მიზანია ილორის ტაძრის შესწავლა, სხვადასხვა დროის ფენების გამოყოფა, მხატვრული დახასიათება და ბოლოდროინდელი გადაკეთებების რაგვარობის დადგენა. რადგან ის მრავალმხრივია მნიშვნელოვანი: ილორის ტაძარი საუკუნეების განმავლობაში იყო განსაკუთრებული მნიშვნელობის ქრისტიანული ცენტრი, მას აქვს არქიტექტურულ-მხატვრული ღირებულება და გამორჩეულია, ასევე, აღმოსავლეთ ფასადზე არსებული ლაპიდარული წარწერებით. გასრკვევია ბოლო დროს რუსეთის ოკუპაციის პირობებში გადაკეთების რაგვარობაც.

ეკლესიის შესახებ ერთადერთი მონოგრაფია ეკუთვნის ანატოლი კაციას “Илори (памятник XI века)”, რომელიც ეკლესიას XI საუკუნით ათარიღებს მორთულობის და აღმოსავლეთით არსებულ წარწერების საფუძველზე. დანარჩენი ლიტერატურა მხოლოდ აღწერებით შემოიფარგლება, თუმცა, საჭირო ინფორმაციას იძლევა ტაძრის მდგომარეობის ქრონოლოგიურად გასააზრებლად.

შესავალში საუბარია ნაშრომის მიზნებსა და საკითხის აქტუალობაზე. შემდეგ განხილულია არსებული ლიტერატურა, როგორც საგაზეთო სტატიები, რომელშიც ტაძრის კონკრეტული პერიოდის მდგომარეობაა მოცემული, ასევე გამოკვლევები, რომელიც ილორის ტაძარს ეხება. პირველ ნაწილში მოცემულია აფხაზეთის ქრისტიანული ცენტრების ისტორიული მიმოხილვა. ასევე X–XI საუკუნეების სქართველოს ისტორიის ზოგი მნიშვნელოვანი დეტალი, რომელმაც განაპირობა ქვეყნის გაერთიანება.

მეორე თავში საუბარია ილორის ტაძრის ისტორია და ტაძრის მხატვრულ-ისტორიულ მნიშვნელობაზე. განხილულია ლეგენდები და რწმენა-წარმოდგენები, რაც ილორის უძველეს სალოცავთანაა დაკავშირებული. ცალკე თავშია

მიმოხილული ეკლესიის წარწერები, რომელიც უნიკალურია ქართული დამწერლობის სამივე სახეს წარმოგვიდგენს. ძველი ნახაზების და ფოტოების ახალ მასალასთან შედარების საფუძველზე დადგინდა ოკუპაციის პერიოდის გადაკეთებები: დასავლეთის მინაშენის გადიდება- დაგრძელება, უგუმბათო ეკლესიისთვის რუსული არქიტექტურისათვის დამახასიათებელი გუმბათის დადგმა. ამ გადაკეთებებმა დაარღვია ქართული შუა საუკუნეების დარბაზული ეკლესიებისთვის სახასიათო პროპორციები, ყოველივემ უცხო ფორმის გუმბათის ჩათვლით, ავთენტური იერი დაუკარგა მას.

მესამე თავში მოცემულია ილორის ტაძრის არქიტექტურის და გაფორმების ანალიზი. განხილულია თანადროული დარბაზული ტაძრების გეგმები, შედარებულია ილორის გეგმას და გამოკვეთილია საერთო მახასიათებლები. იგივე პრინციპით შედარებულია X-XI საუკუნის სხვა ქართულ ტაძრებზე არსებული მსგავსი მოტივით შექმნილი ორნამენტული დეკორი. ბოლოს კი განხილულია წმ. გიორგის რელიეფი, სადაც ხაზი გასმული გვაქვს წმინდანის გამოსახვის იკონოგრაფიული ნორმების გადახვევაზე (წვეროსანი სახე, შარავანდედის გარეშე გამოსახვა), რაც ილორის რელიეფს კიდევ უფრო განსაკუთრებულს და მნიშვნელოვანს ხდის.

დასკვნაში შეჯერებულია ზემოთ დამუშავებული მასალა და გამოვლენილია ტაძრის არქიტექტურული მახასიათებლები, რაც XI საუკუნის სხვა ძეგლებისთვისაც იყო ნიშანდობლივი. გაიმიჯნა ახალი დანამატები და ტაძრის მთელი რიგი ავთენტური ელემენტები: უძველესი კორპუსი, დასავლეთ სარკმლის ორნამენტული მორთულობა, წარწერებიანი ფილები და წმ. გიორგის რელიეფი.

The history and current problems of the church of Ilori

Abstract

This thesis is dedicated to the church of St. George of Ilori, located in occupied Abkhazia. It was built in the first half of the 11th century. This is pilgrim type and single-nave building, which has annexes from three sides made in different times. The church underwent inexcusable restoration, that changed its authentic form. We were able to visit the church in 2018, that helped us in research. The aim of the thesis is the study of Ilori Church, the deviation and characterizing of layers made in different times and establishing the qualitiveness of the current restorations. The church is important in many ways. It represented significant centre of Christianity for centuries. It has architectural and artistic values and is also distinguished with its lapidary inscriptions on eastern facade. The restoration under the occupation of Russia should also be investigated.

The only monograph “Илори (памятник XI века)”, about Ilori church is written by Anatoli Katsia. On the basis of décor and the inscriptions on the south part of the church he says that the church dates back to 11th century. Rest part of monograph is the description, however, it gives enough information to analyze the state of the church chronologically. The abstract is dedicated to the aims and the actuality of the topic of the thesis. In the following part there is the discussion about the literature, such as articles in which the state of the church in the particular time is described and the researches, that are connected to the church of Ilori. In the first chapter the historical review about the centres of Christianity in Abkhazia is given, alongside with some important details of the history of Georgia in 10th-11th century that determined unification of Georgia.

In the second chapter the history of the church of Ilori and the historical and artistic importance is discussed. The legends and believes connected to the ancient shrine of Ilori is reviewed. The inscriptions in the church written in all three Georgian writing systems, is examined in another chapter. On the bases of the comparison of old drawings and photos to the new ones established the alterations under occupation: The broaden and largen of western annexe, the installation of Russian dome. These modifications violated characteristic proportions of the Georgian Churches in the Middle Ages. The foreign form of the dome together with other alterations changed the authentic form of the church.

In the third chapter, the analyses of the architecture and display of the church of Ilori is given. The plans of contemporaneous temples are discussed and compared to the plan of Ilori and the common characteristics are distinguished. With this approach the ornament décor, created with similar motif in the 10th-11th century in other temples are compared too. At the end, there is the discussion about the relief image of St. George and the violation of iconographic standards of depicting the saint is emphasized (the beard on the face, shaping without nimbus), that makes the relief image of Ilori more special and important.

In the conclusion, above-mentioned information is confirmed and the architectural characteristics significant to the other monuments in the 11th century are revealed. New installations and all authentic elements of the churches are distinguished : the ancient building, ornaments of western fenestra, slabs with inscriptions and relief image of St. George.

შესავალი

შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს საეკლესიო ხუროთმოძღვრებას. ქვეყნის სხვადასხვა რეგიონში შემონახულია ასობით საკულტო დანიშნულების ნაგებობა, რომელიც ნათლად მეტყველებს საქართველოს მრავალსაუკუნოვან ქრისტიანულ ტრადიციაზე. თუმცა, ქართული კულტურა ბევრად უფრო დიდ პერიოდს ითვლის, ვიდრე ქრისტიანობა. რაზეც მეტყველებს უთვალავი არქეოლოგიური მასალა, რომელიც წინარექრისტიანულ ხანას ეკუთვნის. აღსანიშნავია ისიც, რომ საუკუნეების მანძილზე არაერთხელ შეიცვალა საქართველოს საზღვრები, რამაც კულტურის მრავალი ძეგლი საქართველოს ფარგლებს გარეთ მოაქცია. ამიტომაც ქართული კულტურის განვითარების არეალი დღევანდელი საქართველოს ფარგლებსაც ცდება.

წინამდებარე ნაშრომი ეხება საქართველოს დღეს ოკუპირებული ნაწილის - აფხაზეთის ტერიტორიაზე არსებულ კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლს, კერძოდ, XI საუკუნეში აგებული ილორის წმ. გიორგის ტაძარს. რამდენადაც საქართველოს განუყოფელი ნაწილი დღეს ოკუპირებულია და რუსული მხარე ყველანაირად ცდილობს ჩამოაშოროს ქართულ საწყისებს. ამისა მიუხედავად, შეიძლება საამაყოდ ითქვას, რომ ქართული ნივთიერი ძეგლები იმდენად ფესვგადგმულია აფხაზეთის ტერიტორიაზე, რომ ერთი ხელის მოსმით მათი განადგურება ვერ მოხერხდება.

ოჩამჩირის რაიონის სოფელ ილორში არსებულ XI საუკუნის დარბაზულ ილორის ეკლესიას განსაკუთრებული რელიგიური, მხატვრული და ისტორიული ღირებულება ენიჭება. განსაკუთრებით ამ ბოლო პერიოდში არაერთგზის მოხდა ტაძრის იერსახის შეცვლა, ქართული მახასიათებლების ჩამოშორება და რუსულ პერანგში გახვევა. ჩემი მიზანია შევისწავლო ილორის ეკლესია, გამოვავლინო მისი მხატვრულ-არქიტექტურული თავისებურებები, ასევე გამოვავლინო გადაკეთებული ნაწილები, თანადროულ ძეგლებთან შედარების საფუძველზე, ვაჩვენო ტაძრის ავთენტური ელემენტები; სამაგისტრო ნაშრომის ამოცანაა ეკლესიის არქიტექტურის შესწავლა მისი მშენებლობის დროინდელი არქიტექტურისა და დეკორატიული სამკაულის თავისებურებების გათვალისწინებით.

სახეცვლილების გამოსავლენად ჯერ აღწერ ტაძრის დღევანდელი მდგომარეობას, რომლის დათვალიერების საშუალება მომეცა 2018 წლის ზაფხულსა და შემოდგომაზე. არსებული დაკვირვებებს და ფოტომასალის შევადარებ XX საუკუნეში განხორციელებული რესტავრაციისთვის არსებულ საპროექტო დოკუმენტებს და ძველ ფოტოებს. სამწუხაროდ, სამეცნიერო ლიტერატურაში ილორის ტაძარზე ძალიან მწირი მასალა აღმოჩნდა. თუმცა, ძველი ფოტოების და საგაზეთო სტატიების საფუძველზე შეგვეცდები ქრონოლოგიურად დავაღაგო რომელ პერიოდში რა ცვლილება განხორციელდა.

ტაძრის თავდაპირველი, შუა საუკუნეების ნაწილის შესასწავლად განვიხილავ თანადროულ დარბაზულ ძეგლთა არქიტექტურული მახასიათებლების. ასევე, ცალკე მიმოვიხილავ ორნამენტული დეკორის თავისებურებებს, როგორც ილორის ტაძარზე, ასევე XI საუკუნის ქართულ ძეგლებზე. ცალკე თავად განვიხილავ წმ. გიორგის კულტის მნიშვნელობას და იკონოგრაფიულ თავისებურებებს, რათა გამოვაგლინოთ ილორის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე არსებული წმ. გიორგის რელიეფის მხატვრული მნიშვნელობა და შესრულების პერიოდი. ვიმედოვნებ, შეგროვებული ინფორმაცია საშუალებას მოგვცემს წარმოდგენა შეგვექმნას ტაძრის პირვანდელ იერსახეზე. ილორის ტაძრის შეცვლილი პროპორციები, შეთეთრებული კედლები და ცრუ გუმბათი პირდაპირ მიუთითებს ვის ინტერესებში შეიძლებოდა ყოფილიყო ეკლესიის მსგავსი სახით გადაკეთება.

თემას აქტუალურობას მატებს შექმნილი პოლიტიკური ვითარება. რუსეთის მიერ ოკუპირებული აფხაზეთის ტერიტორიაზე არაერთი ქართული ძეგლია, რომელთა ნაწილი ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარების მთავარ ხაზს ეკუთვნის. ამის გვერდის ასავლელად ხდება უხეში ჩარევები, ვანდალური ქმედებებით მახინჯდება და ნადგურდება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის უნიკალური ძეგლები. მეორე უკიდურესობაა მიტოვებული ტაძრები, რომლებზეც გადაუდებელი გამაგრებითი სამუშაოები უნდა ჩატარდეს¹. სამწუხაროდ, ქართულ მხარეს დღეს იურიდიული ძალა არ გააჩნია დაიცვას აფხაზეთის ძეგლები ერთი მხრივ, რუსული აგრესიისგან, მეორე მხრივ კი დანგრევისგან.

¹ მაგალითად ბედიის ტაძარი სასწრაფოდ საჭიროებს გადახურვას და გამაგრებით სამუშაოებს, რომ 1991 წლის ომის შედეგად დაზოგბილი და მორღვეული კედლები საბოლოოდ არ ჩამოიშალოს.

საკითხის შესწავლის არსებული მდგომარეობა და ლიტერატურის მიმოხილვა

ათი საუკუნის წინ აგებული ტაძრის ისტორია მრავალ გამოსაკვლევ ელემენტს შეიცავს, რომელსაც ადგილზე მუშაობა და საფუძვლიანი კვლევა სჭირდება. ჩვენ შევძელით 2018 წელს ადგილზე გვენახა ტაძარი, თუმცა ხანგრძლივი მუშაობის საშუალება გასაგები მიზეზების გამო, იქ არ იყო. მიუხედავად ამისა, ჩავატარეთ ძეგლის აღწერა და შევძელთ შეგვედარებინა მის შესახებ არსებულ ადრინდელ ინფორმაციასთან.

თემაზე მუშაობისას შევისწავლეთ ისტორიული წყაროები და ცნობები, რომლებიც ილორის ტაძარს ეხება. იქნება ეს ვახუშტი ბატონიშვილი თუ, მოგზაურები, რომლებიც მასზე წერდნენ. ილორის ტაძარზე უადრესი ცნობები მოგვეპოვება კათოლიკე მისიონერების ჩანაწერებში. რომლებიც რომის პაპის დაავალებით იყვნენ წარმოგზავნილნი. მისიონერები საქართველოში XIII საუკუნის 20-იანი წლებიდან რუსეთის იმპერიის დაქვემდებარებაში მოგზაურობდნენ და ძალიან საინტერესო ჩანაწერებაც დატოვეს.

ყველაზე გამორჩეულია იტალიელი მისიონერის დონ კრისტოფერო დე კასტელის მიერ გაკეთებული ჩანაწერები და ჩანახატები საქართველოს შესახებ. 7 ტომიანი ნაშრომი პალერმოს კომუნალურ წიგნსაცავშია დაცული².

კასტელი მისიონრულ მოღვაწეობას 1627-1654 წლებში ახორციელებდა. მის მიერ დატოვებული ცნობები უნიკალურ მასალას წარმოადგენს საქართველოს ისტორიის შესასწავლად. როგორც ის შენიშვნებში წერს, აღმოსავლეთის მეფე-მთავრებმა მას სოფელ ილორში მისცეს რეზიდენცია. რომელშიც ტაძარი ყოფილა. “მეფეს ის აზრი ამოძრავებდა როდესაც ამდენ თავშესაფარსა და რეზიდენციას მაძლევდა, რომ უკეთესი მართვის მიზანი გარს უვლიდა სამეფოს განუწყვეტლივ

² კასტელის ჩანაწერები ქართულადაცაა გამოცემული. იხ. კრისტოფერო დე კასტელი, ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ, თბ. 1977

და სურდა განუწყვეტლივ მასთან ვეოლოდი, მქონოდა ეკლესია უფლის სამსახურისთვის განვცალკევებულიყავი და წირვა დამემყარებინა”³.

შენიშვნების გარდა, მას შესრულებული აქვს მრავალი ნახატი, რომელშიც საქართველოს იმდროინდელი ყოფა, ცნობილი თუ უცნობი ქართველთა პორტრეტებია. ასევე ხუროთმოძღვრული ძეგლები, რომელთა შორის არის ილორის ტაძარი. თუმცა, ეკლესიას გუმბათი ადგას (ტაბ:1). იქვეა დახატული ცხენოსნები და კიბის ესკიზი. დანარჩენი ნაწილი მთლიანად ხელნაწერითაა დაფარული. შენიშვნები იტალიურად და ლათინურადაა მიწერილი.

მეორე კათოლიკე მისიონერი, რომელსაც ილორი აქვს ნახსენები, არის კასტელისვე თანამედროვე, არქანჯელო ლამბერტი. მან ტაძარი 1654 წელს შესრულებულ რუქაზე აღნიშნა. გარდა კათოლიკე მისიონერებისა, ილორი ინახულებს ჟან შარდენმა და არქიმანდიტმა ლეონიდემ.

არქანჯელო ლამბერტის ცნობით, ილორის ტაძარში ინახებოდა ძვირფასი ქვებით შემკული ხატები, მაგრამ მისი გაქურდვის საშიშროება არ არსებობდა. ლამბერტის სიტყვებით “ამ წმინდანის შიში მარტო აქაურებს კი არა აქვთ, არამედ თვით აფხაზებს და თურქებსაც, რომელნიც მოკლებულნი არიან სარწმუნოების სინათლესა”⁴. ფრანგი მოგზაური ჟან შარდენი ადგილს “ძველი კოლხეთის ნაწილს” უწოდებს.

1868 წელს ილორის ტაძარი მოინახულა დიმიტრი ბაქრაძემ. რომელიც თავის არქეოლოგიურ ჩანაწერებში აღწერს ტაძარში დაცულ სიწმინდეებს და ილორის ტაძრის არქიტექტურას. ასევე ხაზს უსვამს ეკლესიის მნიშვნელობას მთელი საქართველოს მასშტაბით. დიმიტრი ბაქრაძე ტაძარს ხონის წმ. გიორგის ეკლესიას ადრებს⁵.

ილორიზე ცნობებს ეპოულობთ სიმონ კანანელის მონასტრის შესახებ გამოცემულ წიგნში⁶. გარდა ზედაპირული აღწერისა, ჩვენთვის მნიშვნელოვანია ის, რომ აქ გამოქვეყნებულია ტაძრის უადრესი ფოტოსურათი, რომელსაც ჯერ მინაშენები არააქვს.

³ დასახ. ნაშრომი, გვ. 174

⁴ “ეურესა მცირესა დაშთომილ ვართ”.გაზ. კომუნისტი. (8 აგვ.).გვ.4

⁵ Бакрадзе Д., Записки Общества любителей кавказской археологии : Кн. 1, გვ. 73-74

⁶ Ефимова И., Абхазия и в ней Новоафонский монастырь, Москва 1898 г. გვ. 131-132

უძველესი სალოცავის შესახებ პერიოდულად იბეჭდებოდა სტატიები, ზოგან ფოტოებიც იყო დართული. 1912 წელს გამოქვეყნებულ სტატიაში მოცემულია მოკლე ცნობები ეკლესიის იმდროინდელი მდგომარეობის შესახებ⁷. სტატიის ავტორი ესაუბრა კარის მღვდელ მამა მანჯგალაძეს, რომელმაც კედელზე არსებულ წარწერებზე და მათი გამოკვლევის აუცილებლობაზე ისაუბრა. ასევე ნახსენებია ეკლესიაში დაცული ძვირფასი ქვებით შემკული ხატები. წმ. გიორგის ნაწილები, ომარ ხანის მახვილი, ბაგრატ მეფის მიერ შემოწირული ბარძიმ-ეშხუმი ძვირფასი წარწერებით.

6. ქობალია სტატიაში “ყურესა მცირესა დაშთომილ ვართ” ტაძრის მნიშვნელობაზე საუბრობს უძველესი ცნობების და ლეგენდების მიხედვით. მაგალითად მოყავს ლამბერტის სიტყვები. იმისდა მიუხედავად, რომ ტაძარში საგანძური ინახება და ცენტრისგან მოშორებით დგას, არავის ფიქრადაც არ გაუვლის რომ იგი გაქურდოს. ასევე საუბარია წმ. გიორგის რელიეფზე, რომელიც უძველეს ქართულ წარწერებთან ერთად ამშვენებს აღმოსავლეთ ფასადს და აღნიშნულია რომ ფასადი უვიცობით თუ გამიზნულადაა შეთეთრებული.

ილორის ეკლესიის მნიშვნელობაზე საუბრობს სერგი მაკალათია წიგნში “სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია”⁸. წიგნში ცალკე თავადაა გამოყოფილი სამეგრელოს საკულტო ადგილები და რიტუალები, სადაც ყველაზე ვრცლად სწორედ ილორის ეკლესიასთან დაკავშირებულ რიტუალებზეა საუბარი. ავტორი რამდენიმე სიტყვით ეხება ტაძრის არქიტექტურას. მისი თქმით, ეკლესია XVII საუკუნეში უნდა აეშენებინათ, ხოლო მაღალი გალავანი ბევრად უფრო ძველია. ეკლესიის კედლები შეთეთრებულია, აღმოსავლეთ ფასადზე კი რამდენიმე ქვაა ჩაშენებული, მათ შორის ერთში გველეშაპის მგმინავი წმ. გიორგია გამოსახული¹⁰, სამ ქვაზე კი ხუცური წარწერებია. ცხადია, ავტორს ყურადღება ილორის ტაძრის საკულტო მნიშვნელობაზე აქვს გამახვილებული და აღწერილი არქიტექტურული ნიუანსები მხოლოდ ზედაპირულ მასალას იძლევა მე-20 საუკუნის 40იანი წლების მდგომარეობაზე.

⁷ ქართველთა უძველესი ეკლესია ს. ილორში, სახალხო გაზეთი., 1912 წ. (25 ივლ). გვ. 3

⁸ “ყურესა მცირესა დაშთომილ ვართ”. გაზ. კომუნისტი. 1990 (8 აგვ). გვ. 4

⁹ მაკალათია ს., სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ. 1941, გვ. 348-358

¹⁰ აქ ს. მაკალათიას აღწერაში უზუსტობაა, ვინაიდან დასახელებულ რელიეფზე წმ. გიორგი დოკლეტიანეს ღახვრავს (ავტ. შენიშვნა)

ილორის ტაძარს ვრცელ სტატიას უძღვნის შერმადინ შარია. ის საუბრობს უამრავ განსაცდელზე, რაც ეკლესიამ გადაიტანა. განსაკუთრებით კი გამოყოფს XIX საუკუნიდან მოყოლებულ პერიოდს, როდესაც საქართველოს ეკლესიამ ავტოკეფალია დაკარგა და რუსეთის სასულიერო პირებმა არქიტექტურული ძეგლების რესტავრაციის სახელით დაიწვეს ტაძრების მიზანმიმართული დამახინჯება. განსაკუთრებით ეს შეეხო აფხაზეთში არსებულ ძეგლებს და მათ შორის ილორის ეკლესიას. 1835 წელს კი რუსეთის წინააღმდეგ გამოსული პარტიზანული რაზმი თავს დაესხა ტაძარს, სადაც ამ დროს რუსი ჯარისკაცები იმყოფებოდნენ. ამ შეტაკების დროს ეკლესია ძლიერ დაზიანებულია. ხოლო 1854 წელს, ყირიმის ომის პერიოდში ტაძარი თურქებმა დაარბიეს.

XX საუკუნის დასაწყისში რუსმა ეგზარქოსებმა ხელმეორედ დაამახინჯეს ეკლესია. ტევადობის გაზრდის მიზნით მოანგრიეს დასავლეთის კედელი და ახალი მოცულობა მიაშენეს. გადაკეთდა სარკმლები, გამოცვალეს კარნიზი, მოიხსნა ჩუქურთმები. მხოლოდ დასავლეთ ფასადზე შემორჩა ერთი ჩუქურთმიანი სარკმელი. ეკლესიის ინტერიერიც და დასაღიც კირხახსნარით შეათეთრეს. კრამიტის სახურავი თუნუქით შეცვალეს. ასევე უნდოდათ ტაძრის დედათა მონასტრად გადაკეთება, რომელიც ეკლესიას კიდევ უფრო დამახინჯებას უქადდა. თუმცა, საქართველოს პატრიარქის, ამბროსი ხელაიას და გამოჩენილი საზოგადო მოღვაწეების ერთობლივი ძალისხმევით ტაძრის ეს გეგმა ვერ განხორციელდა¹¹.

საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ დაისვა საკითხი გვიანდელი მინაშენის და ადრინდელი იერსახის დაბრუნების თაობაზე. სამწუხაროდ, ამ გეგმის განხორციელება ვერ მოესწრო და უკვე 1993 წელს, ილირს ტაძარში ქართულად წირვა-ლოცვა შეწყდა. ხოლო 2005-010 წლებში რუსულმა მხარემ კიდევ ერთხელ ჩაატარა ეგ. წ. აღდგენითი სამუშაები¹².

რაც შეეხება ტაძრის მკვლევართა მიერ შესწავლას, მწირი მასალა გვაქვს. მეცნიერთაგან, ილორის ტაძარი პირველად მოინახულა მარი ბროსემ. თავის ჩანაწერებში ის ამბობს: “ეკლესია, უეჭველია რამდენჯერმე დაზიანებულია. არქიტექტურული თვალსაზრისით ის ნაკლებად მნიშვნელოვანია. არ არის წარწერები, მაგრამ ის მდიდარია ფრესკებით. აგრეთვე, საქართველოს ისტორიისთვის, კერძოდ, დადიანების ისტორიისთვის მეტად საინტერესო

¹¹ საგანგებოდ დამახინჯებული ტაძარი, ისტორიანი.2013 (აგვისტო).გვ. 14-19

¹² იქვე

ფაქტებით”¹³. ის დეტალურად მიმოიხილავს ტაძარში დაცულ სიწმინდეებს და მასზე გაკეთებულ წარწერებს და დასძენს, რომ ბოლოს ტაძარი დღევანდელ მთავარ მიხეილ შერვაშიძეს შეუკეთებია¹⁴.

ძალიან საინტერესო მასალას იძლევა მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების მიერ ჩატარებულ ექსპედიციები, რომლებიც შესულია გრაფინია უვაროვას რედაქტორობით გამოცემულ წიგნში *Материалы по археологии Кавказа*¹⁵. აღწერილია ილორის ტაძარში დაცული სიმდიდრეები, წმ. გიორგის ხატები, წარწერები და ფოტომასალა (ტაბ:2,3).

სამწუხაროდ, წიგნში ტაძრის ფოტო არაა მოცემული. არც გეგმისა და განაკვეთების ნახაზები, მაგრამ დასაწყისში რამდენიმე წინადადებით ძეგლის მახასიათებლებზეა საუბარი. ავტორის შენიშვნით, ნაგებობის მთავარი მასა მართკუთხა ოთხწახნაგას წარმოადგენს, რომელც ორფერდა სახურავითაა დასრულებული, თანაც დასძენს, რომ გადახურვა ახალი გაკეთებულია. აქვე მოკლედ ეხება ფასადთა აღწერას. ავტორი გამოთქვამს ვარაუდს, რომ დასავლეთ ფასადზე არსებული მდიდრული ორნამენტით შემკული სარკმელი უძველესია. სამხრეთით კიდევ ერთი შესასვლელი ყოფილა მიშენებული, რომელიც აღემატება დასავლეთისას. ავტორის აზრით, ის ერთიან მასაში არ ჯდება და გვიადელია.

სტატიაში ყურადღება გამახვილებული აქვს ტაძარში დაცულ სიმდიდრეზე. დეტალურად აღწერილია ძეგრფას თასი, რომელიც ილორის ბარძიმის სახელითაა ცნობილი. გარდა ძეგრფასი ჭურჭლებისა, ავტორი განსაკუთრებით გამოყოფს ილორში დაცულ ხატებს და ჯვრებს. ზოგი მათგანი ხელოვნების მაღალი ნიმუშია, ზოგი კი შედარებით უხეში. თითოეული მათგანი კი ჭედურობის საერთო ნიშანს ატარებს. ილორში დაცულ ხატები კავკასიურ სკოლასთანაა დაკავშირებული, ისინი უფრო ახლოს დგას სკულპტურასთან, ვიდრე სხვა რომელიმე სახვითი ხელოვნების დარგთან. რაც შეეხება ჯვარს, მათი ნაწილი სპილენძშია, ხოლო წინა ფასადი ვერცხლის ჭედურობითაა დაფარული. ჯვარზე გამოსახული წმინდა გიორგის ცხოვრების სცენები შესრულების ხასიათით მოგვაგონებს ზემო რაჭის და სვანეთის ჯვრებს.

¹³ ბროსე მ., არქეოლოგიური მოგზაურობა სამეგრელოსა და აფხაზეთში, ფრანგულიდან თარგმნა ხ. წიკლაურმა, თბ. 2010 წ. გვ 98

¹⁴ იქვე, გვ. 106

¹⁵ А.М Павлинова, В.Ф Миллера, Х. И. Кучук-Иоаннесова, Илори, Материалы по Археологии Кавказа, вып. III, Москва, гв. 17-25.

ისტორიული ცნობები, მოგზაურთა ჩანაწერები და ცალკეული საგაზეთო სტატიების გარდა, XX საუკუნის მეორე ნახევარში ილორის ტაძრის თავისებურებებს იკვლევდა აფხაზი ხელოვნებათმცოდნე ანატოლი კაცია. თავის სადისერტაციო ნაშრომში “Илори (памятник XI века)”¹⁶. როგორც სათაურიდანვე ჩანს, ავტორი ეკლესიას XI საუკუნით ათარიღებს. დასახელებული ნაშრომი მნიშვნელოვანია იმიტაც, რომ ეს არის დღემდე ერთადერთი მონოგრაფია, რომელიც ილორის ტაძარს მიეძღვნა. ანატოლი კაცია დეტალურად აღწერს ეკლესიის არქიტექტურული თავისებურებებს. მხატვრული იერსახის შესასწავლად მას გაუკეთებია შურფირება და ზონდაჟები, რა დროსაც აღმოჩნდა, რომ მთელი შენობა თავისი მინაშენებით გადალესილი და გაღებილია. მაგალითად, აღმოსავლეთით ნაღესობის რამდენიმე ფენა გამოიკვეთა, რომლის პირველი ფენა XIX საუკუნის 40იან წლებში მიაკუთვნა. მისივე თქმით, მაშინ მოხდა ეკლესიის კარნიზის შეცვლა. მეორე ფენას ამავე საუკუნის 60იანი წლებით ათარიღებს, ხოლო მესამე ზედა ნაღესობა მეოცე საუკუნის დასაწყისის უნდა იყოს, როდესაც მოხდა ტაძრის გენერალური რესტავრაცია და დასავლეთ მინაშენის დამატება¹⁷.

ანატოლი კაცია განიხილავს როგორც ტაძრის არქიტექტურას, ასევე საფასადო მორთულობას. ნახსენებია აღმოსავლეთ ფასადზე არსებული წარწერებიანი ფილები. მან გადაიღო ლაპიდარული წარწერები, რომელიც თეიმურაზ ბარნაველმა გაშიფრა. მათ შორის ერთი სრულად და დანარჩენი ოთხი ფრაგმენტულად. ხოლო მეექვსე წარწერის ანატოლი კაციას სიტყვებით უკვე შეუძლებელი აღმოჩნდა, თუმცა წერის მანერით დანარჩენი წარწერების თანადროული უნდა იყოს¹⁸.

ყურადღებას ამახვილებს დასავლეთ ფასადის სარკმლის მორთულობაზე და მიიჩნევს, რომ ეს საპირე ხელუხლებლადაა შემორჩენილი და ტაძრის პირვანდელი ორნამენტული რეპერტუარის განსასაზღვრელად მნიშვნელოვან როლს ასრულებს. გვიანდელ დანამატად მიიჩნევს დასავლეთ ფრონტონის ქვეშ ჯვრის რელიეფურ გამოსახულებას და აღმოსავლეთით დიოკლეტიანეს მლახვრელ წმ. გიორგის რელიეფური ფილას. მისი აზრით, ორივე რელიეფი პრიმიტიულადაა შესრულებული და არ შეესაბამება XI საუკუნის რელიეფურ ქანდაკებებს.

¹⁶ А. К. Кация, Илори (памятник XI века), Сухуми, 1963

¹⁷ იქვე, გვ. 52

¹⁸ იქვე, გვ. 50

ანატოლი კაციას მოსაზრება წმ. გიორგის რელიეფის მოგვიანო დამატებაზე სადაოა, ვინაიდან ის ეკლესიას არა უშუალოდ წმ. გიორგის კულტთან, არამედ წინარექრისტიანულ წარმართულ ღვთაება ელირ ნიხას უკავშირებს. ამის დასტურად მოჰყავს მსგავსი დასახელების ქალაქები: ლაშკანდარ ნიხა-ტყვარჩელი, ქიაჩ ნიხა-ჯგერდა¹⁹. თუმცა, მიუხედავად უზუსტობებისა, ავტორი იზიარებს მოსაზრებას, რომ ილორის ეკლესია ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარების მთავარ ხაზზე დგას.

ილორის წარწერებზე ბარნაველის შემდეგ ვალერი სილოგავა მუშაობდა, რომელმაც თავისი გამოკვლევა “ქართული წარწერების კორპუსის”²⁰ II ტომში გამოაქვეყნა. სილოგავას და ბარნაველის მიერ გაშიფრული ილორის ხუთი წარწერა მნიშვნელოვანი ისტორიული ღირებულების მატარებელია²¹.

ილორის ტაძრის წმ. გიორგის რელიეფი ნახსენები აქვს ეკატერინე გედევანიშვილს მოხსენებაში “წმ. გიორგის კულტი და გამოსახულება შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში”²². ავტორი წმ. გიორგის რელიეფს XI საუკუნით ათარიღებს და რელიეფს წმ. გიორგის მსაჯულობის თემასთან აკავშირებს, ვინაიდან წმინდანი გამოსახულია წვერებით და ხმლით ხელში. იკონოგრაფიული სქემით კი წმ. გიორგი უწვერული გამოისახება.

დღეს შექმნილი პოლიტიკური ვითარების გამო ხშირად ტარდება ოკუპირებულ ტერიტორიებზე არსებული ძეგლებისადმი მიძღვნილი კონფერენციები, იბეჭდება კრებულები და ალბომები, რომელთაც ხშირად სამეწოვანი ანოტაციები ახლავს, რაც ზრდის ქართული ძეგლების ცნობადობას²³. თითქმის ყველა კრებულში იბეჭდება ილორის ეკლესიის ძველი და თანამედროვე ფოტოსურათები, როგორც ქართული არქიტექტურის ერთ-ერთი უძველესი ნიმუში, რომელიც ოკუპაციის შემდგომ ძლიერაა გადაკეთებული²⁴.

¹⁹ იქვე, გვ. 16

²⁰ ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები., ტ. II, დასავლეთ საქართველოს წარწერები. ნარკვ. 1 (IX-XIII სს.) შეადგინა და გამოსაც. მოამზადა ვ. სილოგავამ. გვ. 159-161

²¹ ახალაძე ლ., აფხაზეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, წიგნი I, თბ. 2005, გვ. 103

²² გედევანიშვილი ე., წმ. გიორგის კულტი და გამოსახულება შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში, საქართველოს სიძველენი №21, 2018 წ. გვ. 29-30

²³ საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობა ოკუპირებულ ტერიტორიაზე აფხაზეთი, მოხსენებათა კრებული, თბ. 2012

²⁴ კულტურული მემკვიდრეობა ოკუპაციის პირობებში, სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, თბ. 2015

გარდა ზემოთ აღწერილი ცნობებისა, ჩვენთვის ხელმისაწვდომია 1938 წელს გადაღებული ფოტომასალა რესტავრაციამდე და რესტავრაციის შემდეგ. 1952 წელს გაკეთებული პასპორტები და 1986 წელს დამტკიცებული საპროექტო განაცხადი.

1952 წელს 8 აპრილს ვ. კანდელაკის მიერ გაკეთებული ოთხი პასპორტი რუსული ხელნაწერითაა გაკეთებული. რომელთა ილორის ეკლესია, სამრეკლო, გაღაფანი და მთლიანი კომპლექსი. ოთხივე პასპორტში ძეგლის ადგილმდებარეობად არა ოჩამჩირის, არამედ სოხუმის რაიონია დასახელებული. ტაძარი XI საუკუნითაა დათარიღებული. აღწერა ძალიან ძუნწია, ნათქვამია მხოლოდ ის, რომ ეკლესია წარმოადგენს მცირე დარბაზული ტიპის ნაგებობას გუმბათის გარეშე, ტაძარს სამი მხრიდან აქვს გვიანდელი მინაშენები.

1986 წლის 31 ოქტომბერს დამტკიცებულ პროექტზე მოცემულია ტაძრის გენგეგმა, ანაზომები, განხილულია თითოეული ფასადი ცალ-ცაკე. პროექტი ითვალისწინებდა ნაგებობის შეკეთებას და ფასადებიდან გვიანდელი ნაღესობის მოხსნას. თუმცა, პროექტის განხორციელების შესახებ რაიმე სახის ანგარიში არ მოგვეპოვება²⁵.

როგორც ზემოთ გამოიკვეთა, ილორის შესახებ უადრესი ცნობები კათოლიკე მისიონრების ჩანაწერებიდან გვაქვს. შემდგომი მასალები უკვე XIX საუკუნეს ეკუთვნის, როდესაც ტაძარი მოუნახულებია დიმიტრი ბაქრაძეს, მარი ბროსეს, მოგვიანებით ექვთიმე თაყაიშვილს. თუმცა, მათ მიერ მოწოდებული ცნობები მხოლოდ ზედაპირული აღწერებით შემოიფარგლება. დამხმარე მასალად შეიძლება გამოვიყენოთ უადრესი საგაზეთო სტატიები, ზემოთ დასახელებული ფოტომასალა, საპროექტო განაცხადი და ანატოლი კაციას მონოგრაფია, სადაც ყველაზე დეტალურადაა აღწერილი ტაძრის იმდროინდელი მდგომარეობა (XX საუკუნის 60-იანი წლები). შევეცდებით, ზემოთ დასახელებული მასალები შევადაროთ ოკუპაციის შემდგომ გადაღებულ ფოტოსურათებს და ბოლო 2018 წლის ტაძრის ზედაპირული აღწერას.

²⁵ პროექტის, პასპორტის და ფოტომასალის მოწოდებისთვის მადლობას ვუხდით კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნულ სააგენტოს.

თავი პირველი

აფხაზეთის ქრისტიანული ცენტრების ისტორიული მიმოხილვა

საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელება წმინდა ნინოს სახელთანაა დაკავშირებული. თუმცა, ქრისტიანობის პირველ მქადაგებლად ანდრია პირველწოდებული და სვიმონ კანანელი გვევლინებიან რომლებმაც დასავლეთ საქართველოში იქადაგეს. ხოლო ისტორიული დოკუმენტებით დასტურდება, რომ IV საუკუნეში ბიჭვინთის ეპისკოპოსი ნიკეის პირველ საეკლესიო კრებას დასწრებია²⁶, რაც მეტყველებს იმაზე, რომ VI საუკუნეში დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანობა მტკიცედ ჰქონდა ფესვები გადგმული. VI ს-მდე დასავლეთ საქართველოს ეკლესია მცხეთის ეპარქიას ექვემდებარებოდა, ხოლო VI საუკუნიდან კონსტანტინოპოლის დაქვემდებარებაში მოექცა²⁷.

აფხაზეთში უძველესი ქრისტიანობის კერების დასტურად შეგვიძლია მოვიყვანოთ ტაძრები. ადრეული ეკლესიის ნაშთები V საუკუნიდან შემოგვრჩა ბიჭვინთაში, სოხუმში, ოჩამჩირეში, განთიადში, ანაკოფიასა და გუდავაში. ბიჭვინთის ნაქალაქარში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილია ოთხი პერიოდის ეკლესია, რომელიც ერთმანეთზე იყო დაშენებული. პირველი ფენა IV საუკუნისაა ბაზილიკა უნდა ყოფილიყო, სადაც შემორჩენილია ადრექრისტიანული სიმბოლოებით შემკული ჭურჭლის ფრაგმენტები²⁸. ნათელა უგრესელიძე IV საუკუნის პირველი ნახევრით ათარიღებს, იგივე აზრს იზიარებს ირაკლი ციციშვილიც²⁹. ტაძრის მეორე ფენას წარმოადგენს V საუკუნეში აგებული სამნავიანი და შევრილაფსიდიანი ბაზილიკა. ძეგლის უნიკალურობას იატაკის მოზაიკასთან ერთად ბაპტისტერიუმი წარმოადგენს. X-XI საუკუნეებში ზემოთ ნახსენები ეკლესიების მახლობლად აიგო ბიჭვინთის ჯვავუმბათოვანი ტაძარი, რომელსაც ზოგიერთი მკვლევარი აია სოფიას შემცირებულ მოდელს უწოდებს³⁰.

²⁶ გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ. 1961, ტ. I, გვ. 5

²⁷ როგავა გ., აფხაზეთის ისტორიის საკითხები, თბ. 2009, გვ. 19

²⁸ ბერძენიშვილი ი., დისერტაცია, ქრისტიანობის გავრცელების საკითხი აფხაზეთში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით., თბ. 2006, გვ. 37

²⁹ ციციშვილი ი., ბიჭვინთის საკულტო ნაგებობათა კომპლექსი. დიდი პიტიუნტი, ტ II, თბ., 1977, გვ. 100

³⁰ გეორგიკა, ტ. II, გვ. 133

ბიჭვინთისგან განსხვავებით, ქართულ ხუროთმოძღვრებასთან ახლო კავშირშია განთიადის სამნავიანი ბაზილიკა, რომელიც VII საუკუნით თარიღდება. ეკლესიას არააქვს გამოკვეთილი სიგრძივი ღერძი, შუა ნაწილი განიერია და ნაწილებს შორის კვადრატული ბოძებია. საკუთხეველი აფხაზეთის სხვა ძეგლების მსგავსად შეერილია ფსიდიანია.

ცალკე განხილვას იმსახურებს სამეკლესიო ბაზილიკები, რომლებიც ბაზილიკის ევოლუციის ორიგინალური სახეა. ამ ტიპის უმეტესი ნაწილი კახეთშია აგებული, აფხაზეთში სულ ოთხი სამეკლესიო ბაზილიკაა: აბა-ანთა, გაგრა, ქიაც-აბასა და ამბარა³¹. ბოლო ორი ტაძარი VII-VIII საუკუნეებს ეკუთვნის სწორედ ამ პერიოდში, ლეონ II-ის მეფობის დროს ყალიბდება აფხაზეთის სამეფო. რომელმაც X საუკუნის ბოლომდე იარსება, შემდგომ კი გაერთიანებული საქართველოს შემადგენლობაში შევიდა. შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოს გაერთიანებაში დიდი წვლილი სწორედ აფხაზ მეფეთა ქართულ პოლიტიკას მიუძღვის, ვინაიდან ისინი მხარს უჭერდნენ ეკლესიის ბიზანტიიდან გამოყოფას და მცხეთის საკათალიკოსოზე დაქვემდებარებას³².

X საუკუნიდან საფუძველი ეყრება აფხაზეთის ბაგრატიონთა შტოს. გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფე ბაგრატ III აფხაზეთის მეფე გიორგი II-ის შვილიშვილი და ტაო-კლარჯეთის მეფე დავით III კურაპალატის შვილობილი იყო. ბაგრატ III-ის მეფედ კურთხევა შორსმჭვრეტელური პოლიტიკური ნაბიჯი იყო, რომელშიც დიდი წვლილი მიუძღვის დავით III კურაპალატსა და იოანე მარუშს. ბაგრატ III-ის მეფობის ხანაში იმერეთის, სამეგრელოს, გურიისა და სვანეთის ეკლესიები კვლავ მცხეთის საკათალიკოსოს დაქვემდებარდნენ და ამის მიუხედავად აფხაზეთის საკათალიკოსო არ გაუქმებულა³³.

საქართველოს გაერთიანებამ ასახვა ჰპოვა როგორც პოლიტიკურ და ეკონომიკურ სიძლიერეში, ასევე კულტურულ ცხოვრებაში. გარდამავალი პერიოდის შემდგომ, როდემლსაც ძიებების ხანასაც ვუწოდებთ, განვითარებული შუა საუკუნეების ხელოვნებამ შეიქმნა უამრავი მაღალი მნიშვნელობის ნიმუში. ეს კი ქართული სახელმწიფოს ძლიერების და ერთიანობის ნათელი მაგალითია. გაერთიანებული სახელმწიფოს სხვა და სხვა კუთხეში შეიქმნა მაღალი

³¹ ბერიძე ვ., ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია, ტ. I, თბ. 2014

³² საქართველოს ისტორია ოთხ ტომად, თბ. 2012 ტ. 2, გვ. 262

³³ იქვე, გვ. 21

მხატვრული ოსტატობით შექმნილი ხელოვნების ნაწარმოებები, რომლებიც საერთო, ზოგადქართული ხასიათის მატარებელია.

აფხაზეთის ტერიტორიაზე არსებული ხუროთმოძღვრული ძეგლები ქართული ხელოვნების განუყოფელი ნაწილია. განსაკუთრებით ეს იკვეთება ქვეყნის გაერთიანების პერიოდში. თუ X საუკუნის ტაძრებზე (მოქვი, ბიჭვინთა) ბიზანტიური გავლენა ჯერ ისევ იგრძნობა, XI საუკუნიდან იგება წმინდა ქართული არქიტექტურის ნიმუშები (ბეღია, ილორი). საგულისხმოა, რომ ბაგრატ III, რომელიც ტაოში, ფანასკეტის ციხეში გარდაიცვალა, გადმოასვენეს აფხაზეთში, მის მიერ აშენებულ ბედიის ტაძარში. რამაც ბედიელი მიტროპოლიტი სამეფო საფლავის მფარველად აქცია³⁴.

³⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებო დაურთო პროფ. დოლიძემ, თბ. 1965, ტ. II, გვ. 91

თავი მეორე

ილორის ტაძრის ისტორია და მისი თანამედროვე მდგომარეობა

ა) ილორის ტაძრის ისტორია

შუა საუკუნეების ერთ-ერთი გამორჩეული ძეგლი აფხაზეთის ტერიტორიაზე არის ოჩამჩირის რაიონის სოფელ ილორში არსებული წმინდა გიორგის ეკლესია, აგებული XI საუკუნის პირველ ნახევარში. რასაც მოწმობს აღმოსავლეთ ფასადის წარწერებზე ნახსენები ისტორიული პირები.

ეკლესიას თავიდანვე განსაკუთრებული სიმბოლური მნიშვნელობა ენიჭებოდა მთელი ახლობელი საქრისტიანოსთვის. ამაზე მეტყველებს როგორც მისიონერთა ჩანაწერები, აგრეთვე უამრავი ლეგენდა, რომელსაც ტაძარზე დღესაც ყვებიან.

ეკლესია მჭიდროდაა დაკავშირებული წმ. გიორგის კულტთან, რომელიც საქართველოს მფარველ წმინდანად მიიჩნევა და უამრავი ეკლესია სწორედ მის სახელზეა აგებული. თუმცა მრავალრიცხოვან ძეგლებს შორის, ილორი გამორჩეულია. გადმოცემის თანახმად, წმ. გიორგის სხეული 365 ნაწილად დაიყო და საქართველოს წმ. გიორგის სახელზე აგებულ ტაძრებში დანაწილდა. ვახუშტის ცნობით საქართველოს ყოველ გორაკსა თუ მთაზე წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიაა აგებული და ყოველი დღე მისი ხსენებისაა³⁵.

ილორის ტაძრის მნიშვნელობაზე და სიწმინდეზე მეტყველებს უძველესი საკულტო რიტუალებიც. რაც საუკუნეების მანძილზე არსებობდა სამეგრელოში და სწორედ ამ ტაძარში ხდებოდა მისი აღსრულება. “ილორში მღოცხველი გამოუღვეველი იყო. ყოველდღე დიდძალი მხევწარი მოდიოდა შესაწირით და საკლავებით. მოჰქონდათ ადამიანის სიგრძის ჩამოქნილი სანთლები, ველრცლის მავთულები და მოჰყავდათ კურატი ან ცხვარი³⁶. ასევე, გავრცელებული იყო ილორის წმ. გიორგის ხატზე ადამიანის გადაცემა. ხალხის რწმენით, ხატზე გადაცემის შემდეგ მტყუანი აუცილებლად დაისჯებოდა წმ. გიორგის მიერ.

³⁵ გედევანიშვილი ე. წმ. გიორგის კულტი და გამოსახულება შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში, საქართველოს სიძველეები №21, 2018 წ. გვ. 50

³⁶ მაკალათია ს., სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ. 1941, გვ. 348-349

ამიტომაც ამ ხერხს მხოლოდ უკიდურეს შემთხვევაში მიმართავდნენ და გადაცემაზე აუცილებლად აფრთხილებდნენ დამნაშავეს”³⁷.

ეკლესიის რესტავრაცია რამდენჯერმე მომხდარა, მათ შორის უადრესი ცნობა მოგვეპოვება XVII საუკუნეში ლევან II დადიანის პერიოდზე (1611-1647წწ.), ცნობილია მის მიერ ეკლესიაზე შეწირული წმ. გიორგის ხატიც. შესაძლებელია ეკლესიის მოხატვაც მაშინ მომხდარიყო. 1736 წელს ტაძარი თურქებს გადაუწავთ. ვახუშტის ცნობით “მოვიდნენ ოსმალნი ილორს, არამედ ხატნი, ჯუარნი და საკმარნი ეკლესიისანი დაეხიზნათ. შეუდევს ცეცხლი, მოწვეს ეკლესია და აღძვრეს კრამიტი ბრძენისა და მოსპეს დახატულობანი”³⁸ ამის შემდგომ საფუძვლიანი აღდგენითი სამუშაოები ჩატარებულა ოდიშის მთავრების მიერ. რიგით მესამე რესტავრაცია ტაძარს ჩაუტარდა XIX საუკუნეში, მეფის რუსეთის პერიოდში³⁹.

ილორის ტაძრის დაცვაში დიდი წვლილი მიუძღვის კათოლიკოს ამბროსი ხელაიას. როდესაც 1912 წელს ტაძრის რუსულ დედათა მონასტრად გადაკეთება განიზრახეს. მისი თქმით ილორის ტაძარი ეროვნული სიწმინდეა და დაუშვებელია მისი ხელყოფა, ვინაიდან დაარგავდა ეროვნულ და რელიგიურ მნიშვნელობას⁴⁰. ის 1916 წლამდე იბრძოდა თავისი აზრის დასაცავად, რამაც შედეგი გამოიღო და ტაძარი გადაურჩა გადაკეთებას⁴¹.

ტაძრის რესტავრაცია ჩატარდა 1938 წელს, რასაც მოწმობს ჩვენს მიერ მოპოვებული ფოტომასალა. ეკლესიის შემდგომი რესტავრაცია 1986 წელს ჩატარდა.

ამ დროისაა საპროექტო დოკუმენტი, სადაც მოცემულია ეკლესიის ნახაზები და ანაზომები. დამტკიცებული პროექტის განხორციელება მიზნად ისახავდა ნაგებობის შეკეთებას და ფასადებიდან გვიანდელი ნალესობის მოხსნას. ოკუპაციის შემდგომ პერიოდში ტაძარს ორჯერ ჩაუტარდა ე.წ. რეკონსტრუქცია. ეკლესიამ მკვეთრად შეიცვალა იერი. ამ პრობლემას ქვემოთ შევეხებით.

³⁷ იქვე

³⁸ ახალაძე ლ., აფხაზეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, წიგნი I, თბ. 2005, გვ. 99

³⁹ მიბჩუანი თ. აფხაზეთი, ნაწ. I, გვ. 215-217

⁴⁰ წმინდა აღმსარებელი ამბროსი (ხელაია) და აფხაზეთი. გვ. 550-551, 562

⁴¹ გამახარია ჯ., ქართველი სასულიერო მოღვაწეთა როლი აფხაზეთში კულტურის ძეგლების განახლებისა და დაცვის საქმეში, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობა ოკუპირებულ ტერიტორიებზე, თბ. 2012, გვ. 180

ბ) იღორის ტაძრის წარწერები

ტაძრის მნიშვნელობას კიდევ უფრო ზრდის აღმოსავლეთ ფასადზე გაკეთებული წარწერები, რომელზეც მუშაობდა ისტორიკოსი თეიმურაზ ბარნაველი და ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი ვალერი სილოგავა. “ქართული წარწერების კორპუსის”⁴² II ტომში იღორის ხუთ წარწერაზე ვრცელი გამოკვლევაა გამოქვეყნებული, რომელიც დაყოფილია შემდეგნაირად:

ა) გალატოზის წარწერა (XI საუკუნის პირველი მეოთხედი, ნუსხური) ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადის სამხრეთ აღმოსავლეთ კუთხესთანაა. ფილა შეთეთრებულია, სტრიქონის ბოლო ასოები გადაშლილი. კეითხულობთ: “წმინდაო გიორგი იღორისაო, შეიწყალე გალატოზი”. თუმცა, სილოგავას აზრით, გალატოზის ნაცვლად შეიძლება გაბრიელი ან გრიგოლი ყოფილიყო. ხოლო ბარნაველის აზრით გიორგი იკითხება⁴³.

ბ) გიორგი მთავარეპისკოპოსის წარწერა (მხედრული) ტაძრის და პირველი წარწერის თანადროულად ითვლება, თანაც იგივე ფილაზეა გაკეთებული. გვაქვს ორგვარი ინტერპრეტაცია: “წმინდაო გიორგი, შეიწყალე გიორგი” (სილოგავა) ან “წმინდაო გიორგი, შეიწყალე მთავარეპისკოპოსი გიორგი” (ბარნაველი).

გ) წარწერის ფრაგმენტი, სამსტრიქონიანი წარწერა საგანგებოდაა გადაშლილი და მისი სრული სახით ინტერპრეტირება ვერ ხერხდება. თეიმურაზ ბარნაველის წაკითხვით: “[წმინდაო] გიორგი იღ[ორისაო]... ძეი თ...[შეიწყალე].”⁴⁴

დ) გიორგი გურგენის ძის წარწერა (ასომთავრული): “წმინდაო გიორგი იღორისაო, შეიწყალე გიორგი გურგენის ძე”. ღია ახალაძის მოსაზრებით, გიორგი გურგენიძე ქტიტორული საქმიანობისთვის იქნა მოხსენიებული. ვინაიდან დამატებითი ისტორიული წყაროები მისი პიროვნების შესახებ არ გაგვაჩნია.

ე) გიორგი ქოჩოლავას წარწერა (ნუსხური): “წმინდაო გიორგი შეიწყალე გიორგი ქოჩოლავა მღვდელი; წმინდაო გიორგი მფარველ მქმენ დიდსა ამას დღესა”(ტაბ:4). ეს წარწერაც XI საუკუნით თარიღდება.

⁴² ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები., ტ. II, დასავლეთ საქართველოს წარწერები. ნარკვ. 1 (IX-XIII სს.) შეადგინა და გამოსაც. მოამზადა ვ. სილოგავამ. გვ. 159-161

⁴³ ახალაძე ლ., აფხაზეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, წიგნი I, თბ. 2005, გვ 99

⁴⁴ იქვე

ილორის მეექვსე წარწერაც აღმოსავლეთ ფასადზეა, მაგრამ მისი გაშიფვრა ვერ მოხერხდა. მიიჩნევა, რომ ექვსივე წარწერა ერთი ხელითაა ნაწერი და მშენებლობის პროცესში სრულდებოდა. უნიკალური მოვლენაა ის ფაქტი, რომ გამოყენებულია ქართული დამწერლობის სამივე სახეობა: ასომთავრული, ნუსხა-ხუცური და მხედრული⁴⁵.

ღია ახალაძის მოსაზრებით ტაძარი იმთავითვე წმ. გიორგის სახელზე უნდა აშენებულიყო, რომლის ქტიტორებად გვევლინებიან მთავარეპისკოპოსი გიორგი (მოქველი ან ბედიელი), ადგილობრივი ფეოდალი გიორგი გურგენისძე და მღვდელი ქოჩოლავა. ასევე ნახსენებია გააკატოზი გიორგი, რომელიც ტაძრის მაშენებელი უნდა იყოს⁴⁶.

გ) ილორის დღევანდელი მდგომარეობა

2018 წლის ზაფხულში და შემოდგომაზე ჩვენ საშუალება გვქონდა ადგილზე მოგვენახულებინა ტაძარი და ფარულად ფოტოებიც გადაგვეღო. ფარულად, რადგან დღეს იქ დამკვიდრებული რუსული ეკლესია კრძალავს გადაღებას. მრავალგზის გადაკეთებული ტაძრის მდგომარეობა ფუნქციურად დამაკმაყოფილებელია. დღეს ყველანაირი პირობა არსებობს ლიტურგიული წესის აღსასრულებლად. შენობის კორპუსი დაცულია წყლის გაუთვისგან, არ არსებობს ჩამონგრევის საფრთხე. თუმცა, მიუხედავად ამისა, ძალიან ბევრს ვსაუბრობთ ტაძრის სავალალო მდგომარეობაზე, რაც გამოწვეულია არა ფუნქციური, არამედ არქიტექტურულ ფორმათა გადაკეთებით.

ილორის ეკლესია ერთნავიანი დარბაზული ნაგებობაა, რომელიც ქრისტიანული არქიტექტურის ერთ-ერთი გავრცელებული ტიპია. გეგმის სიმარტივიდან გამომდინარე შენდებოდა საქართველოს ყველა კუთხეში და ყველა ეპოქაში. ილორის ტაძარი პირველადი სახით ერთაფსიდიანი სწორკუთხედში ჩაწერილი ეკლესიაა, საგრძნობლად ამაღლებული კორპუსით. არქიტექტურულ ფორმათა სისადავესთან ერთად, ტაძრის მნიშვნელობაზე გავლენა იქონია ლაპიდარულმა წარწერებმა, წმინდა გიორგის კულტთან დაკავშირებულმა ლეგენდებმა და ტაძარში დაცულმა ხატებმა. მისი მნიშვნელობა საუკუნეების

⁴⁵ ახალაძე ლ., აფხაზეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, წიგნი I, თბ. 2005, გვ. 96-108

⁴⁶ იქვე, გვ. 108

მანძილზე იზრდებოდა და შესაძლოა სამი მხრიდან მინაშენების გაკეთება ფუნქციური დანიშნულებით იყო ნაკარნახევი. სივრცის გაზრდა, რათა უფრო მეტი მლოცველი დაეცია ან უბრალოდ ეკლესიის მსახურებისთვის განკუთვნილი სათავსოს აუცილებლობა, როგორცაა ჩრდილოეთ მინაშენი, რომელსაც შესასვლელი მხოლოდ საკუთხევიდან აქვს. არქიტექტურულ-ისტორიული ფორმებით ეს წმინდა ქართული ძეგლია, თუმცა დღევანდელი მდგომარეობა განსხვავებულ სურათს გვაძლევს.

ტაძარი შემოსაზღვრულია გაღავნით, რომელშიც ვხვდებით სამხრეთ-დასავლეთით არსებული კარიბჭე-სამრეკლოდან (ტაბ:5). ეკლესიის გეგმა ერთნაიანი დარბაზული ტიპის ნაგებობაა, რომელსაც სამი მხრიდან გვიანდელი მინაშენები აქვს. ბოლო წლების გადაკეთების შედეგია რუსული ტაძრებისთვის დამახასიათებელი ფორმის გუმბათი. საბედნიეროდ, გუმბათის ყელი ინტერიერიდან არ იკითხება და მხოლოდ გარედან ჩანს, რაც არღვევს ეკლესიის ისტორიულ იერსახეს.

ყველაზე დიდია დასავლეთით არსებული მინაშენი, რომელიც სიმაღლით ჩამოუვარდება ტაძრის პირვანდელ კორპუსს. ამიტომაც დასავლეთით ორი ფრონტონიანი არეა. პირველი-ტაძრის უძველესი კორპუსი შედარებით მაღალია, ფრონტონის ქვეშ კი რელიეფური ჯვრის გამოსახულება და მოჩუქურთმებული სარკმელია (ტაბ:6). ესაა ერთადერთი სარკმლი, თავისი საპირეთი, რომელიც სავარაუდოდ პირვანდელი სახითაა შემორჩენილი. დასავლეთით მეორე ფრონტონიანი არე უკვე გვიანდელი მინაშენისაა, საიდანაც ეკლესიის შესასვლელია.

ჩრდილოეთ ფასადის მინაშენი უკიდურეს აღმოსავლეთ მხარესაა. მას შესასვლელი მხოლოდ ინტერიერიდან აქვს. ხოლო სამხრეთ მინაშენიდან ტაძარს მეორე შესასვლელი აქვს. ამ ორ ფასადს მსგავსებაც ბევრი აქვს. მაგალითად ოთხი სარკმელი დასავლეთ მხარეს, რომელებიც საპირეებითაა მორთული, ასევე შემოუყვება დეკორაციული თაღები. ორივე ფასადზე არსებული სარკმლის ორნამენტული არშია და დეკორაციული თაღები ოქროსფრადია გადაღებილი, მთლიანად შენობის კორპუსი კი შეთეთრებულია.

აღმოსავლეთ ფასადზე ერთი უსაპირო სარკმლი აქვს. ფრონტონის ქვეშ წმინდა გიორგის რელიეფური გამოსახულებაა, რომლის მარჯვენა და მარცხენა

მხარეს სხვა და სხვა დონეზე წარწერებიანი ქვის ფილების მოხაზულობა ჩანს (ტაბ: 7). თუმცა, წარწერის ფრანგმენტების ნახვა დღეს მხოლოდ ერთზე, მარჯვენა ქვედა კუთხეში არსებულ ფილაზე შეიძლება, რომელიც სილოგავას გამოკვლევით ორ, გალატოზის და გიორგი მთავარეპისკოპოსის წარწერას შეიცავდა⁴⁷.

გარდა შეთეთრებისა და გაუაზრებლად დადგმული გუმბათისა, თვალში უცხოდ გვხდება თანამედროვე კონდიციონების საშუალებები, რომელიც სამ ფასადზე წყვილ-წყვილადაა დამონტაჟებული. გათბობა-კონდიციონების დანადგარები ინტერიშიც მკვეთრად თვალშისაცემ ადგილზეა (ტაბ:8).

ეკლესიის ერთადერთი შესასვლელი დღეს დასავლეთიდანაა, საიდანაც ერთნავიან წაგრძელებული დარბაზიში ვხვდებით, რომელიც თაღითაა გამოყოფილი საკურთხევლის ძველი კორპუსისგან. დასავლეთ დარბაზი სრულიად განსხვავდება საკურთხევლის წინ არსებული სივრცისგან. დაგებულია ღია ცისფერი ფილები, ინტერიერი ნათელია რასაც განაპირობებს შეთეთრებული კედლები და სამხრეთ და ჩრდილოეთ მხრიდან გაჭრილი ოთხ-ოთხი სარკმელი.

საკურთხევლის წინ არსებული ერთნავიანი სივრცე, რომელიც ტაძრის უძველეს კორპუსს წარმოადგენს, გეგმით დასავლეთ-აღმოსავლეთ ღერძზე აქცენტირებული სწორკუთხედიანია. მასში ვხვდებით დასავლეთის ახალი მინაშენიდან, განიერი თაღოვანი შესასვლელით და შესვლისთანავე გვეუფლება განცდა, რომ ეს ორი დარბაზი აბსოლუტურად განსხვავდება არქიტექტურული თუ ეპოქალური თვალსაზრისით. ამ ძველ სივრცეშია მოქცეული სამხრეთ შესასვლელი, რომელიც კარტიბჭეში გადიოდა. დღეს ეს მინაშენი ეკლესიის სათავსოდ გამოიყენება და მთავარი სივრცისგან ხის კარითაა გამოყოფილი. იმის გამო, რომ იქ შესვლა მხოლოდ ეკლესიის მსახურთათვისაა ნებადართული, მისი აღწერა ფაქტობრივად შეუძლებელია. ერთადერთი რისი თქმაც შეიძლება ისაა, რომ იქაც შენარჩუნებულია ისეთივე იატაკის ფილები, როგორიც დაგებულია უძველეს დარბაზში. ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში მიშენებულია ხის მეორე სართული (პატრონიკე), ასევე ეკლესიის მსახურთათვის ხელმისაწვდომი. ამავე კედელში სარკმლის გვერდით კარია გაჭრილი, რომელიც ჩრდილოეთ მინაშენს საკურთხეველთან აკავშირებს.

⁴⁷ ლ.ახალაძე, აფხაზეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, თბ. 2005 ტ I გვ. 98-108

ძველ დარბაზში შემორჩენილია კედლის მხატვრობის ფრაგმენტები, მათ შორის რამდენიმე სრული სახით იკითხება. თუმცა, საერთო მდგომარეობით ფრესკები გაჭვარტლულია და საჭიროებს გაწმენდას. მხატვრობის გადალესვა-გადაღების მცდელობა არ ჩანს.

ასეთია მრავალგზის გადაკეთებული ილორის ტაძრის დღევანდელი მდგომარეობა. თუმცა, სახეცვლილება ეტაპობრივად, საუკუნეების მანძილზე ხდებოდა, რასაც მოწმობს რამდენიმე ძალიან მნიშვნელოვანი ფოტოსურათი. როგორც უკვე ერთხელ ვახსენეთ, ყველაზე ძველი ფოტო დაბეჭდილია 1898 წელს მოსკოვში გამოცემულ წიგნში სიმონ კანანელის ტაძრის შესახებ⁴⁸, სადაც ილორის ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილი ჩანს. ფოტო საკმაოდ შორიდანაა გადაღებული, მაგრამ აღმოსავლეთ ფასადზე წარწერებიანი ფილების კონტურები მაინც უნდა გამოჩენილიყო. თუმცა, ფილებზე გაკეთებულ წარწერებზე ნახსენები ისტორიული პირები სწორედ მე-11 საუკუნეში მოღვაწეობდნენ. არც წმ. გიორგის რელიეფური ქანდაკება ჩანს აღმოსავლეთ ფრონტონის ქვეშ. ამ ფოტოდან დანარჩენ ფასადებზეც შეიძლება მსჯელობა. ეკლესიას მხოლოდ ორი, სამხრეთ და ჩრდილოეთ მინაშენი აქვს. დასავლეთ მხარე მინაშენის გარეშეა. თუმცა, ვინაიდან ფოტო სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხრიდანაა გადაღებული, დასავლეთ ფასადზე საუბარი რთულია.

ილორის ტაძრის გადაკეთების პროცესს, ხშირად ოკუპაციის შემდგომ პერიოდს მიაკუთვნებენ. რუსული მხარეს უხეში ჩარევის მაგალითები კი მე-19 საუკუნიდან გვაქვს. ჯერ კიდევ მაშინ რესტავრაციის სახელით ხდებოდა ტაძრების გადაღება, ფრესკების წაშლა და მრავალი სხვა ვანდალური ფაქტი, რომელიც ძეგლებს გამოუსწორებელ ზიანს აყენებდა. ამიტომაც, როდესაც ვსაუბრობთ ილორის ტაძრის შეცვლილ იერსახეზე, აუცილებლად უნდა ვიცოდეთ როგორი სახით იყო ის XX საუკუნის ფოტოებზე. ჩვენს ხელთ არსებული უძველეს ფოტომასალაზე დაყრდნობით შევეცდებით განვასხვავოთ რა იყო იქამდე და დღეს რა შეიცვალა.

შედარებისთვის გამოგვადგება 1963 წელს გამოცემული ანატოლი კაციას მონოგრაფია ილორის ტაძარზე⁴⁹ და 1986 წელს დამტკიცებული პროექტი⁵⁰. 1938

⁴⁸ И. Ефимова, Абхазия и в ней Ново-Афонский Симоно-Кананитский монастырь, 1898 წ.

⁴⁹ А.К. Качия, Илори, 1963 წ.

წელს ფ. გინგელდორფის მიერ გადაღებული ფოტომასალა. საფიქრებელია, ფოტოების ნაწილი რესტავრაციამდელია, ნაწილი კი შემდგომი.

მიიჩნევა, რომ ილორის ტაძრის უძველესი სურათი კრისტოფერო დე კასტელის ჩანახატია, რომელიც გამოყენებულია 2009 წელს ეროვნული ბანკის მიერ გამოცემულ საიუბილეო ათლარიან მონეტაზე. თუმცა, ჩანახატზე არსებული ტაძარი ჯვარგუმბათოვანია და სრულიად შეუსაბამოა დარბაზული ტიპის ილორის ტაძართან. საფიქრებელია, მხატვარმა ის მახსოვრობით დახატა და შეცდომა დაუშვა მისი იდენტიფიკაციისას. აქედან გამომდინარე, ტაძრის უძველესი სახის დასადგენად ეს ჩანახატი არ გამოდგება. ჩვენ ვიმსჯელებთ 1898 წლის ფოტოსურათით. რომელიც საკმაოდ შორიდან, გაღავნის გარედანაა გადაღებული, რაკურსი სამრეთ-აღმოსავლეთიდან. ამ ფოტოზე დაკვირვებით ოთხივე ფასადზე შეგვიძლია ვიმსჯელოთ. მაგალითად, ჩანს ჩრდილოეთ მინაშენის ცალფერდა გადახურვა, რაც საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ეს მინაშენი ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში არსებობდა. ტაძრის თანამედროვე მდგომარეობის აღწერისას უკვე აღვნიშნეთ, რომ ჩრდილოეთ მინაშენი აღმოსავლეთ ფასადს უერთდება.

1938 წლის ფოტოების მიხედვით დასავლეთ მინაშენი უკვე გაკეთებულია. ფრონტონის ქვეშ მკრთალად ჩანს წმინდა გიორგის ფრესკული გამოსახულება, თუმცა დღეს ფრესკის კვალიც აღარაა შემორჩენილი. აქვე დავსძენ ჩემს შენიშვნას სამხრეთ მინაშენის ინტერიერში დაგებული იატაკის ფილების შესახებ, ის საკუროთხევლის წინ არსებულის იდენტურია. ეს მოწმობს, რომ მინაშენის და მთავარი დარბაზის რესტავრაცია მოხდა ერთდროულად.

დასავლეთით დამატებითი დარბაზი 1898 წლის ფოტოზე საერთოდ არაა, ხოლო ა. კაციას გამოკვლევაში ნახსენები აქვს ადგილობრივი მაცხოვრებლის მიერ მოწოდებული ინფორმაცია, რომ ეს დარბაზი 1905 წელს გაკეთდა. ე.ი უძველესი ფოტოს გადაღებიდან 7 წლის შემდგომ. 1938 წელს გადაღებულ ფოტოებზე კარგად ჩანს, რომ ტაძრის დასავლეთიდან აღქმისას წინ იშლებოდა სამსაფეხუროვანი არქიტექტურული მასები. პირველი და ყველაზე მაღალი უძველესი კორპუსი, რომლის ფრონტონის ქვეშ დასავლეთ ფასადის ერთადერთი სარკმელია მოჩუქურთმებული საპირით. მეორე ფრონტონიან საფეხურს ქმნის დამატებითი მინაშენი, რომელსაც სამხრეთ და ჩრდილოეთიდან ორ-ორი სარკმელი

⁵⁰ საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს არქივში შენახული პროექტი ილორის ტაძრის რეაბილიტაციის შესახებ

აქვს. დასავლეთით მესამე საფეხურია ორფერდად გადახურული თაღოვანი კარიბჭე. გამოდის, მეოცე საუკუნის დასაწყისში ტაძარს ჰქონდა სამი მხრიდან მინაშენი: ჩრდილოეთი და სამხრეთი მეტნაკლებად იგივე სახით შემორჩა. ხოლო დასავლეთი, რომელიც ადრე ორ ნაწილად, დამატებით დარბაზად და თაღოვან პორტალად იყო გააზრებული, დღეს ერთიან წაგრძელებულ ნავს ქმნის. ორსაფეხუროვანი მინაშენი ჩანს 1986 წელს გაკეთებულ გენგეგმაზე (ტაბ: 9), რაც უდაოდ მიგვითითებს იმაზე, რომ დასავლეთ მინაშენის მოხსნა უახლოესი ათწლეულებში მოხდა. საპროექტო დოკუმენტის გეგმაზე და მე-20 საუკუნის ფოტოებიდან კარგად ჩანს, რომ ეს მინაშენი იყო ოდნავ უფრო ვიწრო, ვიდრე ძირითადი ტაძრის კორპუსი (ტაბ:10).

დასავლეთ მინაშენის სიგრძის გაზრდამ გვერდით ფასადებზე სარკმელთა რაოდენობის შეცვლა გამოიწვია. თუ ადრეულ ფოტოებზე ამ ფასადების დასავლეთ მხარეს ორ-ორი სარკმელია, დღეს თითოში ოთხი გვაქვს. 1938 წლის ფოტოებზე ჩანს, რომ სარკმლებს შემოუყვება ქვის ნახევარწრიული საპირეები, ყოველგვარი ორნამენტული დამუშავების გარეშე (ტაბ:10,11). დღეს ეს სარკმლები ორნამენტულ საპირეებიშია ჩასმული და თითოეული მათგანი დეკორაციულ თაღშია მოქცეული. ეი სამხრეთ-დასავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს ოთხ-ოთხი სარკმელი და ამდენივე დეკორაციული თაღია (ტაბ: 6). სულ რამდენიმე წლის წინ თაღები და საპირეები ვარდისფერი კანტებით იყო მორთული, დღეს კი ისინი ოქროსფერი საღებავითაა გადაღებილი (ტაბ:12).

მე-20 საუკუნის დასაწყისში დასავლეთ მინაშენის სიგანე, რომელიც ოდნავ უფრო ვიწრო იყო, გამოყოფდა მას ძველი კორპუსისგან. ამით კი ხდებოდა ორი, ძველი და ახალი ფენის დიფერენცირება. ამას ხაზს უსვამდა სარკმლის საპირეები, რომელიც სრულიად განსხვავდებოდა უძველესი, დასავლეთ სარკმლის საპირისგან. შესაბამისად, ტაძრის სხვა და სხვა ფენების გარჩევაც უფრო მარტივი იყო. დღეს კი საპირეები უძველესი სარკმლის საპირის მიბაძვითაა მორთული, დასავლეთ მინაშენის კედლები ზუსტად გამოდის უძველესი კორპუსიდან. ხოლო რუსული სტილის (თუმცა ქართულიც რომ იყოს მაინც შეუსაბამო) გუმბათი სრულიად უარყოფს ქართული დარბაზული ტიპის მახასიათებლებს. იგივეს თქმა შეიძლება დასავლეთ მინაშენზე, რომლის სიგრძე და მოცულობა კონკურენციაში შედის უძველეს ნაწილთან და ქართული შუა საუკუნეების ეკლესიებისთვის დამახასიათებელ იერს უკარგავს ნაგებობას.

მე-19 საუკუნის ფოტოზე ტაძარი უკვე შეთეთრებულია (ტაბ:13), რაც შესაძლებელია რუსეთის ხელისუფლების დამყარების შემდგომ მოხდა, ვინაიდან ამ პერიოდში მრავალი ქართული ტაძარი გადაიღება. ხოლო 1986 წლის საპროექტო დოკუმენტიდან ვიგებთ, რომ საჭიროა ეკლესიის ფასადებზე გვიანდელი ნალესობის მოხსნა, გასაწმენდია კარნიზები და სარკმლის ორნამენტიანი არშიები კირის ხსნარისგან. ფაქტობრივად საპროექტო დოკუმენტი არის ბოლო სამეცნიერო მასალა, რომელიც ოკუპაციამდე გაკეთდა. სამწუხაროდ, ამ პროექტის განხორციელების შემდეგი ინფორმაცია, ვიზუალური მასალა ბოლო წლებმდე არ მოგვეპოვება.

აღმოსავლეთ ფასადზე არ ჩანს ლაპიდარულ წარწერებიანი ფილები. დღევანდელი მდგომარეობით კი ფასადზე ფრონტონის ქვეშ წმინდა გიორგის რელიეფური გამოსახულებაა, რომლის მსგავსიც ძველ ფოტოზე არ ჩანს. სამაგიეროდ ეს გამოსახულება და ხუთი წარწერებიანი ფილა ჩანს 1938 წელს გადაღებულ ფოტოებზე (ტაბ:15). რაც შეეხება აღმოსავლეთ ფასადზე არსებულ ერთადერთ სარკმელს, ის სამივე ფოტოზე იდენტურია. მას საპირე არც საუკუნის წინ ჰქონია. შესაძლოა წმ. გიორგის რელიეფი და წარწერები XIX საუკუნის ბოლოსთვის შეთეთრებული იყო და შორიდან შავთეთრ ფოტოზე არ გამოჩნდა. წარწერების თანადროულობაზე უკვე ვისაუბრეთ. შეუძლებელია ეს წარწერები XX ს-ში გაკეთებული. კიდევ ერთი რაც შეიძლება მხოლოდ ვივარაუდოთ, არის ის, რომ შეიძლება თავდაპირველად სხვა ფასადზე იყო განლაგებული. ამ ვარაუდის საფუძველს გვაძლევს აღმოსავლეთ ფასადზე ფილების უსისტემოდ მიმოფანტვა.

ძეგლის აღქმაში დიდ როლს თამაშობს გარემო, სადაც ის დგას, ამიტომაც მნიშვნელოვანია ყურადღება მიექცეს როგორც ძეგლს, ასევე შემოგარენს. მითუმეტეს თუ არქიტექტურულ კომპლექსთან გვაქვს საქმე. ილორის ტაძრის კომპლექსში შემავალი გალავანი და სამრეკლოც ისეთივე გადაკეთებულია. როგორც ტაძარი. შესაბამისად, ისინი დღეს ერთიანობაში აღიქმება. ამ ორ ნაგებობას აერთიანებს შეთეთრებული კედლები, იგივე მძივისებრი კარნიზი, თუნუქის გადახურვა. ძველ ფოტოებზე სამრეკლოს გვერდით ტაძრის დასავლეთ ფასადის წინ ერთსართულიანი შენობა ჩანს, ხოლო სამხრეთით ქვის კიბეები (ტაბ:16). დღეს ნაგებობის ნაშთებიც არაა შემორჩენილი, ხოლო ქვის განიერი კიბეების ნაცვლად რკინისაა გაკეთებული.

ცხადია, ძეგლის პირვანდელ სახეზე დასკვნების გამოტანა ფოტოების შედარების საფუძველზე შეუძლებელია. წერილობითი წყაროები და ფოტომასალა მხოლოდ ვარაუდის გამოთქმის საშუალებას გვაძლევს, რის დასადასტურებლადაც აუცილებელია ძეგლზე კვლევითი სამუშაოების ჩატარება, ზონდაჟების გზით უძველესი ფენების გამოყოფა და საფუძვლიანი შესწავლა. დღევანდელი მდგომარეობით კი პარალელების გავლება რთულია. თუმცა, ერთი რამის თქმა თამამად შეიძლება. ეკლესიის პირვანდელი ფენიდან, ე.ი მე-11 საუკუნიდან შემორჩენილი დასავლეთ სარკმლის საპირე სტილისტურად ამ ეპოქის ქართული არქიტექტურის ჩუქურთმების რიგშია. სავარაუდოდ, ბოლოდროინდელი საპირეები დასავლეთ მინაშენის სარკმლებზე ძალიან უნიჭოდ, მაგრამ ამის მიბაძვით უნდა შეექმნათ. თუმცა, ტაძრის განსაკუთრებული სითეთრის გამო, რომელიც ქართული არქიტექტურისთვის სრულიად უცხოა, ამ ჩუქურთმის აღქმა დაამახინჯა. დღეს ის თეთრ ფასადზე ოქროსფრად აღიქმება.

ეკლესიის მხატვრობის ნაშთები, რაც უძველესი კორპუსის კედლებზეა შემორჩენილი, XX საუკუნის 50იანი წლების უნდა იყოს. ვინაიდან ტაძრის ერთ-ერთი გვიანდელი რესტავრაცია სწორედ მაშინ მოხდა⁵¹, ხოლო კანკელის ერთ ერთ ხატზე მინაწერით ვიგებთ, რომ ხატი შეწირულია 1952 წელს.

ტაძარს შემოუყვება მძივისებრი კარნიზი, რომელიც იდენტურია როგორც უძველეს, ასევე გვიანდელი მინაშენებზე. ყველაზე მნიშვნელოვანი ისაა, რომ უძველესი ფოტოდან მოყოლებული დღემდე შენობის კორპუსი თეთრადაა გადაღებილი რაც ადასტურებს ჩემს ეჭვს ტაძრის ბევრად უფრო ადრე გადაკეთებასთან დაკავშირებით.

ამრიგად, ბოლოდროინდელმა გადაკეთებებმა პირვანდელი სახე დააკარგვინა ილორის ეკლესიას. მიუღებელია ყველაზე უხეში ჩარევა-ცრუ გუმბათი აღმოსავლეთ მხარეს. აღარ ჩანს წარწერებიანი ფილები, საფასადო მორთულობა სარკმლის უსახო ორნამენტული არშიებია. არც ოქროფრად გადაღებილი დეკორაციული თაღები ზემოთ აღნიშნული აღწერა შედარებები ძალიან შორს დგას იმ რეკონსტრუირებულ ჩანახატთან, რომელიც სავარაუდოდ ილორის ტაძრის პირვანდელ ქართულ სახის აღდგენის მცდელობა იყო.

⁵¹ დ. თუმანიშვილი, გზაჯვარედინზე, თბ. 2008 წ. გ.193

თავი მესამე

ილორის ტაძრის არქიტექტურისა და გაფორმების ანალიზი

ა) ილორის ეკლესია და დარბაზული ტიპი X-XI საუკუნეებში

ქართული ხუროთმოძღვრების მრავალსაუკუნოვან ნივთიერ ძეგლებს შორის რიცხოვნობივად ყველაზე მეტია საკულტო არქიტექტურული ნაგებობები, რომლებიც ტიპოლოგიური მრავალფეროვნებით ხასიათდება. ადრექრისტიანული პერიოდიდან მოყოლებული ერთმანეთის პარალელურად თანაარსებობს გუბათიანი და უგუმბათო ტაძრები, რომელსაც დარბაზულ ეკლესიებსაც ვუწოდებთ.

დარბაზული ტიპის გეგმის საფუძველს წარმოადგენს სწორკუთხედში ჩაწერილი წაგრძელებული გეგმის მქონე ნაგებობა ორფერდა გადახურვით. გუბათიანი ტაძრებისგან გამოირჩევა კონსტრუქციული სიმარტივით და შესაბამისად, ნაკლებ სახსრებსაც მოითხოვს. ეს არის ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი, რის შედეგადაც საქართველოს ტერიტორიაზე ასობით დარბაზული ტიპის ტაძარია. გეგმის სიმარტივიდან გამომდინარე, განსაკუთრებით მრავალრიცხოვანია სოფლებში, როგორც მაღალმთიან რეგიონებში, ასევე ბარში და მიუხედავად კონსტრუქციული სიმარტივისა, გვხვდება განსაკუთრებული მხატვრული ღირსების ძეგლებიც.

უადრესი დარბაზული ტაძრები განსაკუთრებით მარტივი გეგმით და ფასადთა მოურთველობით ხასიათდება, თუმცა ამის მიუხედავად, შთაბეჭდილებას იწვევს შენების ტექნიკა. მაღალ ღონეზე იყო ქვის თლის და წყობის ხარისხი⁵². ხუროთმოძღვრის დახვეწილი გემოვნების მაჩვენებელია ქვის ფერის შერჩევა და პროპორციათა ჰარმონიულობა. ეს კი დარბაზული ტიპის ადრეულ ძეგლებსაც განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს.

ადრექრისტიანული დარბაზული ტაძრები მინიატურულ სამლოცველოებს წარმოადგენენ. განვითარების საერთო სურათის წარმოსადგენად განვიხილოთ რამდენიმე მათგანი. ერთ-ერთი ასეთი ძეგლია კაცხის სვეტზე არსებული VI საუკუნის დარბაზული ეკლესია⁵³ (ტაბ:17). გეგმა წარმოადგენს ერთნავიან დარბაზს, რომელიც კვადრატს უახლოვდება და ბემის გარეშე ერთვის საკურთხეველის

⁵² ბერიძე ვ., ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია, თბ. 2014, ტ. I, გვ. 72

⁵³ კაცხის სვეტზე ორი სამლოცველოა. პირველი, V საუკუნით დათარიღებული უდუღაბოდ ნაშენი ნაგებობის აფსიდი კლდეშია გამოკვეთილი. იხ. ბერიძე ვ., დასახელებული ნაშრომი

ნახევარწრიულ აფსიდს. საკუთხოველი გარედან სწორკუთხედშია მოქცეული. მნიშვნელოვანია ისიც, რომ ამ პერიოდისთვის დამახასიათებელია შენობის სქელი კედლები. განათების წყარო ორია. ერთი სარკმელი საკუთხოველშია, მეორე კი სამხრეთით. შიდა სივრცე ერთიანია, პილასტრების და საყრდენი სვეტების გარეშე, რაც ადრეული ძეგლებისთვისაა დამახასიათებელი.

VI საუკუნისაა **აკვანების** ეკლესია (ტაბ:18), რომლის დარბაზი კაცხისგან განსხვავებით, ოდნავ წაგრძელებულია და საკუთხოველიც ბემითაა გამოყოფილი. თუმცა, შიდა სივრცე ჯერ ისევ დანაწევრებულია. სარკმელიც ორია. სამხრეთით ძალიან ვიწრო ნავია, რომელიც ორ ნაწილადაა დაყოფილი. დასავლეთ მცარე სწორკუთხა, ხოლო აღმოსავლეთით ნალისებრი. თუმცა, ეს ნავი გარედან არ იკითხებოდა და ორფერდად იყო გადახურული. აკვანების გეგმას იმეორებს **ოლთისის** ტაძარი (ტაბ:19), იმ განსხვავებით, რომ სამხრეთ ნავი ორად არაა დაყოფილი.

ორი ადრეული ტაძარია შემონახული ბოლნისის მუნიციპალიტეტის სოფ. **მამხუტში**. პირველი ტაძარი VI ს. (ტაბ:20) თარიღდება. გეგმა წარმოადგენს წაგრძელებულ სწორკუთხედს, რომელსაც ჩრდილოეთით სწორკუთხა ოთახი აქვს დამატებული, რაც ეკლესიას უჩვეულო მოხაზულობას ანიჭებს. ნალისებრი აფსიდი სწორკუთხედშია ჩაწერილი, შენობის მასები განსაკუთრებით სქელი კედლებით ხასიათდება, შიდა სივრცე ისევ დანაწევრების გარეშეა. კედლები სქელია, ისევე როგორც ამ პერიოდის ძეგლებში. მეორე ეკლესია VII საუკუნეშია აგებული (ტაბ:21), გეგმის თვალსაზრისით ახალი არაფერია, შიდა სივრცე დანაწევრებულია, კედლები ისევ გამოკვეთილად სქელია. თუმცა, წინა ტაძრებისგან განსხვავებით, ნალისებრი აფსიდი სწორკუთხედიდან გამოსულია. რომელიც ჩვეულებრივი მოვლენაა ადრეული პერიოდის ძეგლებისთვის.

გარდამავალ ხანაში დარბაზული ტაძრის ძირითადი ცვლილებაა სიგრძის მატება და ინტერიერის საბჯენი თაღებით დანაწევრება. შიდა სივრცის დანაწევრება ჰქონდა **ქუსირეთის** დარბაზულ ტაძარში (დღეს ნანგრევებადაა შემორჩენილი). გამოწვეული აფსიდის მქონე წაგრძელებული დარბაზი პილასტრების

საშუალებით ორ ნაწილად იყო დაყოფილი. ტაძარს სამივე მხრიდან ჰქონია გარშემოსავლელი (ტაბ:22)⁵⁴.

IX საუკუნის შუა ხანებშია აგებული **მაჩხანის** დარბაზული ეკლესია გარშემოსასვლელის გარეშე (ტაბ:23). ერთნავიანი სივრცე ორ ნაწილად იყოფა პილასტრების საშუალებით. საკურთხეველი ბემითაა გამოყოფილი და სწორკუთხედში ექცევა. აფსიდის კედლებში ორი სწორკუთხა ნიშაა მოთავსებული, თითო სარკმელი სამხრეთით და აღმოსავლეთით. ნიშების უფრო თამამი გამოყენება შეგხვდება სხვა ტაძრებზე, რომელზეც ქვემოთ ვისაუბრებთ.

X საუკუნიდან უგუმბათო არქიტექტურის ტიპებიდან მხოლოდ დარბაზული ტაძრები შენდება, გამონაკლისს წარმოადგენს რამდენიმე სამნავიანი და ორნავიანი ბაზილიკა (პარხალი და ოთხთა, ზედა ვარძია). ხოლო დარბაზული ტაძრებზე ხშირ შემთხვევაში სიგრძის შეფარდება ისევ 2:1 ზეა, თუმცა არის ცალკეული გამონაკლისებიც. საკურთხევლის ორ მხარეს ჩნდება ნიშები, რომლებიც პასტოფორიების ფუნქციას ითავსებს. ასევე, ხშირია სტოა-ეკვდერების დამატება⁵⁵.

ბევრად უფრო თვალსაჩინო სხვაობაა არა გეგმაში, არამედ ფასადების მორთვის სისტემაში. გუმბათიანი ტაძრების მსგავსად, აქაც იგრძნობა გამოკვეთილი მიდრეკილება ტაძრის პერანგის ჩუქურთმით თუ რელიეფებით გაფორმებისკენ. როგორც ვახტანგ ბერიძე აღნიშნავს, X-XIII საუკუნეებში აგებული დარბაზული ეკლესიების ხარისხი მაღალია, რომელთა ნაწილი ქართული არქიტექტურის გენერალურ ხაზს მიეყვება, ნაწილი კი გარკვეული განსხვავებული ნიშნებით ხასიათდება⁵⁶.

განვიხილოთ ამ პერიოდის რამდენიმე დარბაზული ტიპის ტაძარი, რომელთა ნაწილს მოგვიანებით მინაშენები გაუკეთეს. ზოგი მათგანი კი დღეისათვის აღარც არსებობს. მაგალითად თრიალეთის საერისთავოში არსებული **შეპიაკის** იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია, რომელიც წყალსაცავის მშენებლობის დროს ჩაიძირა. დღეს მხოლოდ ორნამენტული დეკორი და ანაზომებია დარჩენილი. გეგმა წარმოადგენდა წაგრძელებულ სწორკუთხედს, რომელსაც შესასვლელი სამხრეთიდან და ჩრდილოეთიდან ჰქონია (ტაბ:24). შიდა სივრცე კედლის სვეტებით

⁵⁴ ჯაბუა ნ., ქრისტიანული ტაძრის არქიტექტურული ტიპები შუა საუკუნეების საქართველოში., თბ. 2012, გვ. 65

⁵⁵ ბერიძე ვ. ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია, თბ., 2014, ტ I, გვ284-285

⁵⁶ იქვე

და საბჭოთა თაღებით სამ მონაკვეთად იყოფოდა. სწორკუთხედში მოქცეული საკურთხეველი პასტოფორიების გარეშე ყოფილა, ერთი სარკმლით განათებული. ტაძრის განსაკუთრებულობას განაპირობებდა ორნამენტული დეკორი და ასომთავრული წარწერები, რომელთა შორის მოხსენიებულნი არიან როგორც ქტიტორები, ასევე ბაღუაშთა საგვარეულოს წარმომადგენელი რატი კლდეკარის ერისთავი⁵⁷. შეპიაკის ეკლესიის შიდა სივრცის დანაწევრება უკვე მომწიფებული შუა საუკუნეების დამახასიათებელი ნიშანია. აღსანიშნავია, რომ უკვე ამ პერიოდის ძეგლებში და მათ შორის შეპიეკშიც კედლის სისქე საგრძნობლად შეთხლეებულია.

სამშენებლო წარწერით ზუსტი დათარიღების საშუალებას გვაძლევს **ხცისის** იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია ხაშურის მახლობლად (ტაბ:25). ეკლესიის გეგმა ოდნავ წაგრძელებული სწორკუთხედია, რომელსაც იმავე პერიოდის მინაშენები აქვს ჩრდილოეთით და სამხრეთ მხრიდან. მათ შორის ჩრდილოეთ მინაშენის აღმოსავლეთ მხარე სწორკუთხაა, ხოლო სამხრეთისა აფსიდური. შესრულების დონე მაღალია, ფასადები აქაც დეკორაციულადაა მორთული. ახალი დროის დამახასიათებელი ნიშნებია ფასადთა დეკორაციული თაღების მორთვა და ფართო სარკმლის თაღოვანი საპირეები.

ხცისის ინტერიერის თავისებურებებში აღსანიშნავია პილასტრებით და საბჯენი თაღებით დანაწევრება, რომელიც სამ ნაწილად ყოფს დარბაზს. სიგრძე-სიმაღლის შეფარდება 1:2-ზეა, რომელიც აზიდულობის და სიმსუბუქის შთაბეჭდილებას ქმნის. მსგავსი პროპორციები ადრეული და გარდამავალი ტიპის სხვა ძეგლებზე არ გვხვდება. გარდა ამისა, საკურთხევლის აფსიდში მარჯვნივ და მარცხნივ ორ ორი მცირე ზომის ნიშაა.

დღეს უკვე თურქეთის ტერიტორიაზეა X საუკუნის ბოლოს აგებული **ფექრაშენის** ეკლესია (ტაბ:26). სწორკუთხედში მოქცეულ საკურთხევლის აფსიდის გვერდებში სწორკუთხა პასტოფორიუმები აქვს, რაც აღმოსავლეთ ფასადზე ორი სწორკუთხა ნიშითაა გამოკვეთილი. საკურთხეველი ბემის გარეშე ერწყმის შიდა სივრცეს, რომელიც ორ-ორი პილასტრით სამ ნაწილადაა დანაწევრებული. ეკლესიას სამხრეთით ეგვტერი აქვს მიშენებული, საიდანაც ტაძრის ერთადერთი

⁵⁷ იქვე, გვ. 285-286

შესასვლელია⁵⁸. გეგმის თავისებურებით, პასტოფორიუმების უნიკალური გადაწყვეტით ეს ტაძარი ერთ-ერთი გამორჩეულია ძეგლია ამ პერიოდის დარბაზულ ეკლესიებს შორის.

ტაო-კლარჯეთის ძეგლებიდან აღსანიშნავია **იშხნის** გურგენ მეფის სამლოცველო, რომელიც დიდი კათედრალის სამხრეთ-დასავლეთით დგას (ტაბ:27). წარწერის თანახმად თარიღდება XI ს-ის დასაწყისით. გეგმა წარმოადგენს წაგრძელებულ სწორკუთხედს, რომლის შიდა სივრცე პილასტრების მეშვეობით ორ ნაწილადაა დაყოფილი. იდენტური ზომის სარკმლები გაჭრილი აღმოსავლეთით და დასავლეთით, ხოლო შესასვლელი ჩრდილოეთიდან აქვს. შიდა სივრცის დანაწევრება ბევრად უფრო თვალშისაცემია ვიდრე სხვა დარბაზულ ტაძრებზე, რაც გამოწვეულია პილასტრის სიგანით (0,48 მ.) ხოლო კიდურა საფეხურები 0,20 მეტრია⁵⁹. ილორის ტაძართან მსგავსებისთვის მხოლოდ ინტერიერის ორად დანაწევრება შეგვიძლია გამოვყოთ, თუმცა, ილორის შემთხვევაში გეგმა უფრო კვადრატს უახლოვდება. არც საკურთხეველის აფსიდშია ნიშები გაკეთებული.

გეგმით კვადრატს უახლოვდება მდ. ყვირილის ხეობაში XI ს-ის შუა ხანებში აგებული **დარკვეთის** წმ. გიორგის ეკლესია (ტაბ:28). ერთნავიანი სივრცე პილასტრების და კედლის საბჯენი სვეტების მეშვეობით ორ ნაწილადაა დაყოფილი. მოგვიანო მინაშენები აქვს სამხრეთ და დასავლეთ მხრიდან. შესასვლელი სამი მხრიდან აქვს. აღსანიშნავია აღმოსავლეთ სარკმლის შეწყვილებული ფორმა, რომელსაც ორთაღიანი სათაური აგვირგვინებს. შუაში კი ტოლმკლავა ჯვარია გამოსახული. მსგავსი სარკმლები დამახასიათებელია ამავე საუკუნის რამდენიმე ძეგლზე: როგორიცაა კაცხი, სავანე და ეხეხვი⁶⁰. კვადრატული შიდა სივრცე და შესასვლელების განლაგების მხრივ გარკვეულ მსგავსებას ვპოულობთ ილორის გეგმასთან. თუმცა, დარკვეთში, ისევე როგორც იშხნის სამლოცველოში საკურთხეველის აფსიდში ნიშები არაა გაჭრილი.

იმერეთის ძეგლებიდან არანაკლებ დიდ ყურადღებას იპყრობს **ეხეხვის** “დედა ღვთისა” (ტაბ:29). გეგმის სიდიდით დარკვეთის წმ. გიორგის მოგვაგონებს. შესასვლელი აქაც სამხრეთ და ჩრდილოეთ მხრიდან აქვს. მაგრამ გამორჩეულია

⁵⁸ ჯაბუა ბ., ქრისტიანული ტაძრის არქიტექტურული ტიპები შუა საუკუნეების საქართველოში. თბ., 2012, გვ. 68

⁵⁹ ჯობაძე ვ., ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში, თბ., 2007, გვ. 229-230

⁶⁰ ჯაბუა ბ., ქრისტიანული ტაძრის არქიტექტურული ტიპები შუა საუკუნეების საქართველოში. თბ., 2012, გვ. 69-70

რამდენიმე განმასხვავებელი ნიშნით. საკურთხეველის აფსიდის გვერდით მცირე ზომის კამარებია სადიაკვნეს და სამკვეთლოსთვის, რომელსაც მეორე სართულის დონეზეც აქვს სათავსები⁶¹. ვახტანგ ბერიძის აღნიშვნით, ტაძარი მორთულობის თავისებურებებით ახლოს არის ტაო-კლარჯეთის, განსაკუთრებით კი იშხნის ტაძართან. რაც თავისთავად მეტყველებს ქართული სახელმწიფოს გაერთიანების მოახლოებულ პროცესთან. აღსანიშნავია ასევე შიდა სივრცის ორ ნაწილად დაყოფა პილასტრების და საბჯენი სვეტების მეშვეობით, შესასვლელი სამი მხრიდან და თითო სარკმელი აღმოსავლეთ, დასავლეთ და სამხრეთ ფასადზე. თუმცა კი ილორის ინტერიერისგან განსხვავებით შიდა სივრცე წაგრძელებულ დარბაზს უფრო წარმოადგენს, ვიდრე კვადრატს, როგორც ეს ილორის პირვანდელ გეგმაში გვაქვს. გარდა ამისა, ილორის საკურთხეველში ორი მცირე ზომის ნიშია, ეხვეხვში კი ნიშები სადიაკვნეს და სამკვეთლოს ფორმას უფრო იღებს ორსართულიანი დანაწევრებით. ზომების მიუხედავად, საკურთხეველში ნიშების გაჩენა ამ ორი ტაძრის საერთო მახასიათებლად შეიძლება მივიჩნიოთ.

XI საუკუნის კიდევ ერთი ძეგლი, რომელიც იმერეთშია, გახლავთ **სავანის** წმ. გიორგის სახელობის ეკლესია (ტაბ:30). ტაძრის წარწერების მიხედვით 1046 წელსაა აგებული და მთელი რიგი მახასიათებლებით ამ პერიოდის ერთ-ერთ გამორჩეულ ნიმუშს წარმოადგენს.

გეგმა წარმოადგენს ერთნაგიან წაგრძელებულ სწორკუთხედს, რომელსაც შიდა სივრცე ორი საბჯენი თაღით სამ ნაწილად აქვს დანაწევრებული. შესასვლელი სამხრეთით და დასავლეთით. საკურთხეველის აფსიდის გვერდით სადიაკვნე და სამკვეთლო არ არის. თუმცა, ნახევარწრიული ნიშებია გაჭრილი. თითო სარკმელია აღმოსავლეთით და დასავლეთით.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ტაძრის საფსადო მორთულობა, რომელსაც აღმოსავლეთით და დასავლეთით სამ-სამი დეკორაციული თაღი შემოუყვება. აქედან ცენტრალური შედარებით მაღალია. აღმოსავლეთ ფასადზე, ქვეშაც ცენტრალურ თაღში დეკორაციული ჯვარია მოქცეული, რომელიც სამკუთხა კვაცხლბეკზე დგას. ჯვრის ქვემოთ ორნამენტულად მოჩარჩოებული სარკმელია მოთავსებული. გარდა მოჩარჩოებისა, სარკმელს ნახევარწრიული საპირე შემოუყვები. იგივე ფორმის სარკმელია მოთავსებული დასავლეთ ფასადის

⁶¹ ბერიძე ვ., ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია, თბ. 2014 ტ., I, გვ. 297

ცენტრალური თაღის ქვეშ, გარდა ამისა, დიდი ყურადღებაა გამახვილებული პორტალის დეკორაციულ დამუშავებაზე.

ტაძრის ფასადებზე არსებული ორნამენტული თუ რელიეფური დეკორი აბსოლუტურად გააზრებულიად, მაღალი გემოვნებითაა შესრულებული. მის იერსახეს მხოლოდ სამხრეთით დამატებული საქაღებო ამახინჯებს, რომელიც ასიმეტრიულადაა მიშენებული. ამიტომაც, ამ ფასადის პირვანდელ მდგომარეობაზე მსჯელობა რთულია. თუმცა, მიუხედავად ამისა, ტაძარი აღფრთოვანებას იწვევს როგორც არქიტექტურულს ფორმათა სიმსუბუქით და პროპორციებით, აგრეთვე ორნამენტულ მორთულობათა მრავალფეროვნებით.

გეგმის თავისებურებებით შეგვიძლია რამდენიმე საერთო მახასიათებელიც გამოყოთ ილორის ტაძართან. პირველი ესაა საკურთხეველის აფსიდში არსებული ნიშები. სავანის გეგმაზე თვალნათლივ ჩანს, რომ აფსიდის სარკმლის მარჯვნივ და მარცხნივ მცირე ნახევარწრიული ნიშებია გაჭრილი. ამ ნიშებთან შედარებით კი ილორის ნიშებს უფრო ნაღისებრი ფორმა აქვთ ანუ ღრმადაა ჩაჭრილი, თუმცა მოტივი ერთია. მეორე მახასიათებელია შესასვლელების განლაგება. ილორში სამხრეთ შესასვლელი არა ცენტრალურ ღერძზე, არამედ ოდნავ დასავლეთითაა გადახრილი, ზუსტად იგივე “ცდომილებაა” სავანის გეგმაზეც.

ამავე პერიოდის ძეგლია, ასევე იმერეთში სოფელ **სპეთის** “ზედა მაცხოვარი” (ტაბ.31). გეგმა საკურთხეველის აფსიდის გარეშე თითქმის კვადრატს უახლოვდება. ჩრდილოეთ ფასადი აქაც ყრუა და შესასვლელი დასავლეთით და სამხრეთიდან აქვს. აღსანიშნავია, რომ სამხრეთ შესასვლელი არა ფასადის ცენტრალურ ღერძზე, არამედ ოდნავ დასავლეთისკენაა გაჭრილი. ტაძარი სოფლის მცირე ზომის სამლოცველოს წარმოადგენს, რომლის უნიკალურობას განაპირობებს კანკელის წინ აღმართული ხის ჯვარი.⁶² გარდა ამისა, გეგმის სიმარტივით შეიძლება ილორის თავდაპირველ გეგმასთანაც დავაკავშიროთ. ინტერიერი ორ ნაწილადაა დაყოფილი. სამხრეთ მხარეს გაკეთებული შესასვლელი ნახევარსვეტის მარცხნივ, ე.ი დასავლეთითაა გაკეთებული, რაც შესასვლელს ცენტრალური ღერძისგან გამოკვეთილად აშორებს.

გარდა ქართლის და იმერეთისა, ამ პერიოდის დარბაზული ეკლესიები შემოგვინახა სამხრეთ საქართველომაც. ახალციხის ურავლის ხეობაში არსებული

⁶² ბერიძე ვ., ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია, თბ. 2014 ტ., I, გვ. 302

აგარას მონასტერი ერთ-ერთი მონუმენტური ძეგლია (ტაბ:32). ოდნავ წაგრძელებული გეგმის მქონე დარბაზს საკურთხეველის აფსიდი უბემოდ ერწყმის, ინტერიერი სამ ნაწილადაა დანაწევრებულია კედლის სვეტებითა და საბჯენი თაღებით. შესასვლელი სამი მხრიდან აქვს. უნიკალურია იმით, რომ საკურთხეველის აფსიდში ცხრა მცირე ზომის ნიშაა, როგორც ვახტანგ ბერიძე აღნიშნავს, ასეთი ნიშები მღვდელმსახურთა დასაჯდომად კეთდებოდა. აღსანიშნავია აგრეთვე აღმოსავლეთ ფასადზე არსებული ნიშა, რომელიც კონსტრუქციულად ნაკარნახევი არ იყო, ვინაიდან ტაძარს მხოლოდ ერთი აფსიდი აქვს პასტოფორიების გარეშე. განსხვავებით ჯალას (ჭალას) ერთნავიანი ტაძრისგან, რომელსაც აფსიდის გვერდით პასტოფორიები ჰქონია და აღმოსავლეთ ფასადზე ნიშების არსებობა, აბსოლუტურად ჯდებოდა კონტრუქციულ მოთხოვნილებაში. ფასადები კი დეკორაციული თაღებით ყოფილა მორთული. დღეს ამ ტაძარზე მხოლოდ ეკ. თაყაიშვილის ფოტოსურათით შეგვიძლია ვიმსჯელოთ.

XI საუკუნის კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ძეგლია **ფოკას წმ. ნინოს** ეკლესია ჯავახეთში (ტაბ:33) წაგრძელებული ფორმის ერთნავიანი სივრცე ორი წყვილი პილასტრით და საბჯენი თაღით ორ ნაწილად იყოფა. აღსანიშნავია ისიც, რომ პილასტრები ორსაფეხურიანია, რაც გამოკვეთს ინტერიერის სამ ნაწილად დანაწევრებას. სამაგიეროდ, საკურთხეველი ბემის გარეშე ერწყმის შიდა სივრცეს. აფსიდში ზუსტად ისეთივე ნიშებია გაჭრილი, როგორც ილორის ტაძარზე. მათ შორის კი ერთი სარკმელია გაჭრილი, რომელსაც გარედან ორნამენტულად მოჩარჩოებული საპირე შემოუყვება.

როგორც დასაწყისში ვახსენეთ, დარბაზული ტიპის ნაგებობა ხასიათდება გეგმის სიმარტივით, რომლის ერთნავიანი სივრცე ბემით ერწყმის საკურთხეველს. თუმცა, მიუხედავად ამისა, ერთნავიანი დარბაზის ფორმამ ეპოქების მიხედვით ევოლუცია განიცადა, რომელიც კარგად ჩანს ჩვენ მიერ დასახელებულ ძეგლებზე. თავდაპირველად იგებოდა მცირე ზომის სამლოცველოები, რომლიც გეგმა კვადრატს უახლოვდებოდა (კაცხი), მისი კედლები დაუნაწევრებელი იყო. დროთა განმავლობაში ხდება სივრდივი (აღმოსავლეთ-დასავლეთ) ღერძის დაგრძელება. საკურთხეველის ნალისებრი ფორმა იცვლება ნახევარწრიულით. IX-X საუკუნიდან უკვე აქტიურად იწყება შიდა სივრცის დანაწევრება. რაც გულისხმობს ერთნავიანი დარბაზის კედლის პილასტრებით დაყოფას, მათი რაოდენობა დამოკიდებულია დარბაზის სიდიდეზე, გამოკვეთილი სივრდივი ღერძის ეკლესიებს პილასტრების

ორი წყვილი უკეთდება, რაც სამ ნაწილად ყოფს ინტერიერს (შეპიაკი, ხცისი, ფექრაშენი, სავანის წმ. გიორგი, აგარა, ფოკას წმ. ნინო..). კვადრატულ ფორმას მიახლოებული დარბაზი ერთი წყვილი ნახევარსვეტებით იყოფა, როგორც ეს გვაქვს ილორის ტაძარში და ზემოთ დასახელებულ რამდენიმე ძეგლში (ქუსირეთი, მაჩხაანი, იშხნის გურგენ მეფის ეკლესია, დარკვეთის წმ. გიორგი, ეხვეხვი, სპეთის “ზედა მაცხოვარი”). ამას გარდა, მომწიფებული შუა საუკუნეების ნიშანია საკურთხეველში 2 ნიშის გაჩენა, რაც ილორის ეკლესიაშიც დასტურდება.

ზემოთ განხილული რამდენიმე ტაძრის მაგალითზე ჩანს, რომ ილორის ტაძრის არქიტექტურული მახასიათებლები, ახლოს დგას ამავე პერიოდის საქართველოს სხვა კუთხეების დარბაზული ტიპის ძეგლებთან. X-XI საუკუნის დარბაზები უკვე დაყოფილია ორ ან სამ ნაწილად პილასტრების საშუალებით. თანაც საწყის ეტაპზე თუ პილასტრები ერთსაფეხურიანია, შემდგომ საფეხურებად ნაწევრდება, ხდება უფრო დეკორატიული. ილორში ეს ტენდენცია გამოკვეთილია: დარბაზის გრძივი კედლები ორსაფეხურიანი პილასტრებითაა დაყოფილი 2 ნაწილად. ამ ნიშნებით ის ახლოს დგას, მაგალითად, იმერეთის ისეთ ეკლესიებთან, როგორიცაა სპეთი ანდა ეხვევი. სავანეშიც 2 საფეხურიანი პილასტრებია, ოღონდ 2 წყვილი, ილორისგან განსხვავებით. იმის გამო, რომ დარბაზულ ძეგლებს პასტოფორიები ვერ უკეთდება, გამოსავალი ზოგან დამატებითი მინაშენებია (მამხუტი, ხცისი...), ზოგან კი საკურთხეველის აფსიდში ჩატრილი ნიშები. ჯერ კიდევ IX ს-ის მაჩხანის ეკლესიაში ვხედავთ ვიწრო სკორკუთხა ნიშებს, რომელიც XI ს. ძეგლებზე უკვე ნახევარწრიულ ფორმას იღებს (ეხვეხვის “დედა ღმრთისა”, სავანის წმ. გიორგი). ასეა ილორშიც. და ბოლოს, ყურადღების გარეშე არ უნდა დაგვრჩეს ილორის ტაძრის სწორკუთხედში მოქცეული საკურთხეველი, ისევე როგორც ამ პერიოდის არამხოლოდ ჩვენს მიერ დასახელებულ ძეგლებზე. მოგეხსენებათ, რომ ადრეული შუა საუკუნეების შემდგომ საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროს გარდა, იშვიათია შვერილი საკურთხეველი⁶³ და მიუხედავად იმისა, რომ ილორი შავი ზღვის სანაპიროზეა, საქართველოს სხვა კუთხეების მსგავსად, სწორკუთხედში ჩაწერილი აფსიდიტაა წარმოდგენილი.

ილორის გეგმის თავისებურებების გარდა, საქართველოს სხვა კუთხეების X-XI საუკუნეების ეკლესიებთან მსგავსებას ვხედავთ საფასადო მორთულობის

⁶³ თუმცა გამონაკლისები ყოველთვის არსებობს. მაგ. გელათი, თბილისის სიონი...

მხრივაც. დარბაზული ტიპის ტაძრების მორთვა მნიშვნელოვანი ხდება საქართველოს ყველა კუთხისთვის. გავიხსენოთ დარკვეთის წმ. გიორგის აღმოსავლეთ სარკმლის საპირე, რელიეფური ჯვრის გამოსახულება.

ცალკე განხილვის საკითხია ფასადთა ორნამენტული დეკორი, წარწერები, რომელიც ამ პერიოდის ტაძრების ზუსტი დათარიღების საშუალებას იძლევა. სწორედ წარწერებში ნახსენები ისტორიული პირების მიხედვით ხდება ილორის დათარიღებაც. იგივე შეიძლება ითქვას სავანის წმ. გიორგიზე, გურგენ მეფის სამლოცველოზე და სხვ.

ბ) ილორის ეკლესიის დასავლეთ სარკმლის დეკორატიული გაფორმების ანალიზი

ილორის ტაძრის სამხრეთ ფასადზე არსებულ ერთადერთ სარკმელს დეკორაციულად დამუშავებული საპირე და ასევე, ჩუქურთმიანი თავსართი შემოუყვება. დღეს ორნამენტები მუქ სპილენძისფერშია შეღებილი. თუმცა, ძველი ფოტოების მიხედვით, შეგვიძლია ვიმსჯელოთ ორნამენტული მოტივის თავისებურებებზე (ტაბ: 14, 34).

თავსართის ფორმა არა ნახევარწრიულია ბოლოებში აკეცილი ჰორიზონტალური ხაზებით. ორნამენტის მოტივის საფუძველს წარმოადგენს S ფორმით მოხრილი ღერო, რომელიც სამი წვრილი ღარისგან შედგება. S მოტივი ბოლოში ყლორტის ფორმას იღებს, საიდანაც სამკუთხაბოლოიანი ფოთოლია ამოზრდილი. ერთი შეხედვით ფოთლის ფორმა ვაზის მტევნის გამოსახულებასაც მოგვაგონებს. ვაზის გამოსახულებებს ვხვდებით ადრექრისტიანული პერიოდიდან მოყოლებული ქართული ჩუქურთმის განვითარების ყველა ეტაპზე. რაც გამოწვეულია ქრისტიანულ სიმბოლიკაში ვაზის მნიშვნელობით. გარდა ამისა, ვაზს ყოველთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა საქართველოში.

ვაზის გამოსახულება პირველად ბოლნისის სიონის სვეტისთავეებზე ჩნდება. სადაც ვაზის და ფოთლის კომბინაციას ვხვდებით. იგივე მოტივი ვითარდება აკაურთას ბაზილიკაში, აკვანებაში⁶⁴, ჯვრის სარკმლის საპირეზე. შემდგომ ატენის სიონის სარკმლის მორთულებაში, მარტვილში. X-XI საუკუნის ტაძრებს შორის

⁶⁴ თუმანიშვილი დ., სიმბოლურობა შუა საუკუნეების ქართულ სატაძრო ხუროთმოძღვრებაში, ლიტერატურა და ხელოვნება, თბ.1993 №2, გვ. 125-126

ვაზის გამოსახულებებს ეხედებით გუდალეთში (X ს.), ზღუდერში (X ს.), ბაგრატის ტაძარში, გუმბათში (X-XI ს.), სვეტიცხოველში და სხვა⁶⁵.

ილორის სამხრეთ სარკმელს საპირე სამი მხრიდან შემოუყვება, მოსართავის გარეშე დატოვებულია ქვედა არე. ორნამენტის მთავარი მოტივი აქაც S-ია, რომელიც სამღარიანი დენადი ხაზებით ერთმანეთზეა გადაჯაჭვული და 8 ანის ფორმას უახლოვდება. ბოლოებში აქაც მცენარეული ყლორტებია, თუმცა არა სამკუთხა, არამედ წრიული ფოთლით დაბოლოებული. თითოეული ხაზიდან თითო ყლორტია აღმოცენებული, რომლებიც ბოლოში ინასკვება. საერთო ჯამში კი ორნამენტი რთულ, ერთმანეთზე გადახლართულ ყლორტისა და ფოთლის შერწყმას წარმოადგენს.

საქართველოში სარკმელთა დეკორაციული მორთვის ტრადიცია ადრეული შუა საუკუნეებიდან ხდება აქტუალური. თუმცა, ეპოქების მიხედვით განსხვავდება მორთვის ფორმა და დეკორის სახეები. თავსართები თუ ორნამენტული საპირეები ერთნაირად მნიშვნელოვანი იყო როგორც დარბაზულ, ასევე გუმბათიანი ტაძრებისთვის. ქართული ორნამენტული დეკორის განვითარება და სხვა და სხვა ვარიაციები განსაკუთრებით X საუკუნის მეორე ნახევრიდან მატულობს⁶⁶. ჩნდება მრავალრიცხოვანი მცენარეული თუ გეომეტრიული მოტივები, რომლებმაც მრავალფეროვნება შემატეს როგორც სარკმელთა, ასევე პორტალთა გაფორმებებს.

ადრეული და გარდამავალი ხანის ძეგლების უმეტესობას ნახევარწრიული თავსართი შემოუყვება⁶⁷. სარკმლის თასართით მორთვის ერთ-ერთი უადრესი ნიმუშია ძვ. შუამთის ბაზილიკის აღმოსავლეთ სარკმლის თაღოვანი სათაური, რომელიც ყოველგვარი დეკორაციული დამუშავების გარეშე, ქვების წყობითაა ფასადიდან ამოწეული. იგივე მეორდება ვაზისუბნის სამნავიანი და ნეკრესის სამეკლესიანი ბაზილიკის შემთხვევაშიც. იმ განსხვავებით, რომ ნეკრესის თავსართი უფრო თხელია. მარტივი ნახევარწრიული ფორმისაა ერეკლანთ საყდრის სარკმლის სათაურიც. ხოლო აკვანების ეკლესიაში უკვე სარკმლის

⁶⁵ ორნამენტული დეკორის ქრონოლოგიური ფოტომასალა იხ. შმერლინგი რ., ქართული ხუროთმოძღვრული ორნამენტი, თბ., 1954.

⁶⁶ ხოშტარია დ., სოფისუბრი ფორთლების ჩუქურთმა ქართულ არქიტექტურაში. აკადემია, აპოლონ ქუთათელაძის სახ. თბ. სახ-ფო სამხატვრო აკადემია, თბ. 2010, №1, გვ. 39

⁶⁷ ნახევარწრიული სარკმლის თავსართები: ძვ. შუამთის ბაზილიკა, ვაზისუბნის მიძინების ეკლესია, ნეკრესის სამეკლესიანი ბაზილიკა, აკვანება, ერეკლანთ საყდარი, სამწევრისი, წრომი, მცხეთის ჯვარი, ატენის სიონი, მარტვილის კათედრალი, სამშვილდის სიონი, ბზიფი...

ნახევარწრიული სათაური რელიეფურადაა დამუშავებული. ორნამენტის რეპერტუარში მცენარეული და გეომეტრიული ფიგურებია შერწყმული.

ზემოთ განხილულ ძეგლების სარკმლის მორთულობაში ვახსენეთ მხოლოდ ნახევარწრიული თავსართები, ხოლო საპირეები ოდნავ მოგვიანებით ჩნდება. შეიძლება ეს განპირობებულია იმ ფაქტითაც, რომ ადრეულ ძეგლებზე ძალიან მცირე ზომის სარკმლები კეთდებოდა. მცხეთის ჯვრიდან ფასადთა დეკორაციული მორთულობა მნიშვნელობით ინტერიერის და არქიტექტურულ ფორმათა სიმბოლურ გააზრებას უტოლდება. მართალია, სარკმლები ჯერ ისევ უსაპიროა, მაგრამ თითოეული თავსართი უკვე ფასადთა ერთიანი სისტემის მწყობრშია გააზრებული. რაც განსაკუთრებით იგრძნობა აღმოსავლეთ ფასადზე, სადაც არამხოლოდ ცენტრალური, არამედ განაპირა სარკმლებიცაა მორთული. ორნამენტულ მოტივს წარმოადგენს ყლორტებიდან გამოსული სამყურა ყვავილი.

გარდამავალი ხანის ძეგლებიდან დეკორატიულად მორთული თავსართები შემორჩენილია სამშვილდის სიონიში. თაღოვანი ბოლოში აკეცილი თავსართები შემკული მცენარეული ორნამენტით. ეს შეიძლება მივიჩნიოთ თხელ, მცენარეულ ყლორტებით ნაძერწ ორნამენტად. სარკმლის მორთვის გამორჩეული ნიმუშია კუმურდოს კათედრალის ორნამენტები. სადაც აღმოსავლეთ ფასადის მთავარი სარკმელი ლილვებით შემოფარგლულ ორნამენტულ ჩარჩოშია მოქცეული. ლილვების დამაკავშირებლად მარჯვნივ და მარცხნივ მთავარანგელოზთა ფიგურებია. ორნამენტი თხელი წნული ხაზებით გადაჯაჭვულია ერთმანეთზე, რომელიც შესრულების მაღალი დონით ხასიათდება და კიდევ უფრო შთამბეჭდავს ხდის ტაძრის საერთო აღქმას.

ფასადთა რელიეფური და ორნამენტული მორთულობის სრულიად დასრულებულ ფორმას გვთავაზობს X საუკუნის ტაო-კლარჯეთის სკოლა. ბევრს არ ვისაუბრებთ **ოშკის** ტაძრის მრავალმხრივ მნიშვნელობაზე, გამოვეყოფთ მხოლოდ სარკმლის საპირეთა ჩამოყალიბებულ მორთვის სისტემას. "სარკმელს გარს უვლის ფართო მოჩუქურთმებული საპირე, საპირეს კი "აზის" ფართო, მოჩუქურთმებული სათაური... საპირისა და სათაურის ასეთი შეფარდება ფართოდ გავრცელდება XI საუკუნის ძეგლებში⁶⁸". ოშკის ტაძრის დასავლეთ ფასადზე კიდევ ერთი სიახლეა შეწყვილებული სარკმელმები, რომელსაც კიდევ უფრო რთული დეკორაციული მორთულობა შემოუყვება, ვიდრე დანარჩენ სარკმლებს. ხოლო

⁶⁸ ბერიძე, ვ. ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია, თბ. 2014, ტ. I, გვ. 249

მესამე მოტივი, რომელიც ასევე სარკმლის საპირეთა მორთულობას უკავშირდება, არის ეგ.წ “სხივები”, რომელიც სარკმლის თაღსა და სათაურს შორისაა დასმული, თუმცა კი ამის ანალოგს ისევ ტაო-კლარჯეთში ვიპოვოთ და დანარჩენ საქართველოს ძეგლებზე არ მეორდება. (მხოლოდ მოგვიანებით, ფიტარეთში შეგხვდება). ოშკის სამხრეთ სარკმლის თავსართზე მცენარეულთან ერთად ცხოველური მოტივიც ჩნდება, რომელიც ექვთიმე თაყაიშვილმა ხარის რელიეფურ გამოსახულებად მიიჩნია, ხოლო ვახტანგ ჯობაძე მიიჩნევს, რომ დასავლეთით ღომის, ხოლო აღმოსავლეთით სახედარია გამოსახული⁶⁹.

განვიხილოთ ოშკის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადის სარკმლის მორთულობა (ტაბ:35). ცენტრალური დეკორაციული თაღის ქვეშ მოთავსებულ სარკმელს თავსართი შემოუყვება, რომლის ნახევარწრიული ფორმა ბოლოებში ჰორიზონტალური ხაზით სრულდება და თაღს ებჯინება. სათაური დამუშავებულია ერთმანეთში გადაწნული სამკუთხა გეომეტრიული მოტივებითაა შესრულებული. დაახლოებით იგივე მანერით, ოდნავ შემცირებული ფორმებითაა შესრულებული სარკმლის მოჩარჩოებაც, თუმცა კი ის ოთხივე მხრიდან არ ერტყმის სარკმელს, რაც იმას ნიშნავს, რომ ქვედა მხარეს ორნამენტი არაა. ზუსტად ისე, როგორც ილორის შემთხვევაშია.

ოშკის ტაძრის სარკმელთა მორთულობა იმითაცაა საინტერესო, რომ თითოეული მათგანი განსხვავებულია. მაგალითად სამხრეთ ფასადზე (ტაბ:36) სარკმლის მთავარი სარკმლის სათაური ბევრად უფრო განიერია და დაშორება სარკმელსა და სათაურს შორის ორჯერ უფრო დიდია. რაც გამოწვეულია მათ შორის წითელი სხივების დამატებით. სარკმლის მოჩარჩოება კი ოთხივე მხრიდან შემოიუყვება. დეკორაციულობას აძლიერებს როგორც “სხივების” ფერადოვნება, ასევე არაჩვეულებრივად დამუშავებული სტილიზებული ორნამენტები, რომლებიც უხვადაა ერთმანეთზე გადაჯაჭვული.

სარკმლის საპირეების თავისებური გააზრება გვაქვს **ხახულის** ტაძრის ფასადებზე, რომელიც მრავალი დეტალით ოშკის ტაძარს უახლოვდება, თუმცა თავისი ინდივიდუალური მახასიათებლებიც მრავლად აქვს. სარკმელთა მოსართავად ქვის წყობით გამოყვანილი ფერადი სხივებია გამოყენებული, რომელსაც ზემოდან ძალიან ფართო წარბი აგვირგვინებს. განსაკუთრებით ეს

⁶⁹ ჯობაძე ვ., აღრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში, თბ. 2007, გვ. 143

იგრძნობა სამხრეთ ფასადზე, ვინაიდან შეწყვილებული სარკლებსა და წარბს შორის არწივის რელიეფური გამოსახულებაა (ტაბ:37). სარკმელთა მოჩარჩოებისთვის გამოყენებულია კრინშტეინებიდან ამოზრდილი წყვილ-წყვილი დეკორაციული თაღები, რომლებიც სტილიზებული მცენარეული მოტივითაა მორთული. ამ თემის გაგრძელებას ოდნავ უკვე მოგვიანებით **იშხნის** კათედრალზე გვხვდებით (ტაბ: 38), სადაც ბევრად უფრო გართულებულია სარკმლის ორნამენტაცია როგორც სტილიზებული ფორთლების, გეომეტრიული მოტივებით და საკმლის მოჩარჩოებისთვის გამოყენებული კრინშტეინებით.

როგორც იკვეთება, ოშკის ტაძრიდან მოყოლებული სარკმლის მორთულობას იმაზე უფრო მეტი მნიშვნელობა ენიჭება ვიდრე ეს იქამდე იყო. სწორედ X საუკუნიდან ყალიბდება დეკორაციული თაღების ფასადზე განაწილების სისტემა, რომელიც არა მხოლოდ ფასადებს, არამედ გუმბათის ყელსაც შემოუყვება (ოშკი, ხახული) და თითოეული ელემენტი, ეს იქნება ყრუ თაღები, მცენარეული თუ ცხოველური ორნამენტი ბევრად უფრო დეტალიზებულია და ახალი დროის ნიშნებს ატარებს.

სარკმელთა დეკორატიული მორთულობა გვხვდება საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში. უდიდესი კათედრალებიდან დაწყებული მცირე სამლოცველოებით დასრულებული. როგორც დავინახეთ, ილორის ფასადზე არსებული სარკმლის მორთულობის სისტემა – მოჩუქურთმებული თავსართისა და საპირის კომბინაცია – ქართული ეკლესიების კონკრეტული ეტაპისთვისაა დამახასიათებელი – X-XI საუკუნის პირველი ნახევრისთვის. მათე პერიოდში ჯდება საპირის ქვედა ნაწილის გარეშე წარმოდგენის ვარიანტები (ხახული, ოშკი).

რაც შეეხება ილორის სარკმლის ჩუქურთმათა კონკრეტულ მოტივებს, მათაც ამ პერიოდში ეკებნებათ პარალელი. თავსართის ჩუქურთმის S-ისებრი ყლორტის წნულისა და სამკუთხა სოლისებრი ფოთლის შერწყმის მაგალითი გვხვდება, მაგალითად, სამთავისის 1030 წლის ტაძრის ჩუქურთმებში. ესაა **სამთავისის** აღმოსავლეთ ფასადის ნიშის სარკმლის მორთულობის ქვედა ნაწილი (ტაბ:39). სარკმლის საპირე, ჩანს მოგვიანოდ არის აღდგენილი თავდაპირველი ჩუქურთმებითვე. მიტომ 2 მცენარეული ორნამენტული მოთივისგან შედგება: ილორისას ჰგავს ქვედა ორნამენტი, რომელშიც დიდი სამკუთხაბოლოიანი მცენარეული ფოთლებისგან დასრულებული ყლორტებით გადახლართული კომპოზიციას ჩაწერილი. ანალოგიური მახასიათებლის ფოთლები გვხვდება

ილორის სარკმლის თავსართის ორნამენტში. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ეს მოტივი ვაზის გამოსახულებასაც მოგვაგონებს. სამთავისის შემთხვევაშიც ესეა, სამკუთხა ფოთოლი ვაზის სტილიზებულ გამოსახულებას მოგვაგონებს.

სამთავროს აღმოსავლეთ ფასადზე კი სარკმელი აწ უკვე ტრადიციულ ნახევარწრიულ საპირეშია მოქცეული, თავსართის გარეშე (ტაბ:40), ხოლო ამავე ტაძრის ჩრდილოეთით შეწყვილებული სარკმლები სწორკუთხა ჩარჩოშია ჩასმული. სამთავროს ორნამენტული მოტივი სამმაგი ღარისგან დაწნული S-ია, რომლის სამივე ბოლო ვიწრო ხვეულით ბოლოვდება. S-ის მსგავსი ვარიაცია ილორის ორნამენტის აღწერისას ვახსენეთ, თუმცა იქ ბოლოში დაკლავილი რგოლები ერთმანეთში იხლართებოდა, სამთავროში კი დამოუკიდებელ ელემენტებს წარმოადგენენ. სამთავროს ჩუქურთმა ილორისაზე შორსაა წასული დეკორატიულობის გაძლიერების თვალსაზრისით: აქ ჩუქურთმა არასწორ ამობურცულ ზედაპირზეა შესრულებული.

ცალკე განვიხილოთ დარბაზული ტიპის რამდენიმე ტაძარი, რომელთა ნაწილი ილორის ტაძრის არქიტექტურული მსგავსების გამოსავლენადაც ვახსენეთ. გარდა ამისა, რამდენიმე მათგანი საინტერესოა არა მხოლოდ სარკმელთა, არამედ პორტალთა მორთულობის მხრივაც. მაგალითსთვის გამოგვადგება **შეპიაკის** დარბაზული ეკლესია, რომლის სამხრეთ ფასადის პორტალი ამ პერიოდის სარკმლის თავსართთა მსგავსადაა გაფორმებული. პორტალის და სარკმლის მსგავსი მოსახულობის საპირეები ამ პერიოდის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანთვისებაა (ტაბ:41)⁷⁰.

საინტერესო სარკმლის მორთულობას ვხვდებით **იშხნის გურგენ მეფის** მცირე სამლოცველოზე (ტაბ:42). აღმოსავლეთ და დასავლეთით სარკმლის საპირეებს ქვედა ოშკის მსგავსად ჰორიზონტალური მონაკვეთი არააქვს აღმოსავლეთ სარკმელს ზედვე აზის ბოლოებაკეცილი ნახევარწრიული სათაური, იგივე თავსართი. სარკმლის ნაწილი დღეს დაზიანების გამო დაკარგულია, მაგრამ გადარჩენილი ელემენტების მიხედვით იკვეთება როგორც გეომეტრიული, ასევე S-ისებრი მოტივი, რომელიც ამ პერიოდის ტაძრებისთვის ასე დამახასიათებელია (ქუთაისის ბაგრატის ტაძარი, ბედიის ტაძარი, ხცისი, სამთავისი, კაცხი, მანგლისი,

⁷⁰ პორტალების სრული ნუსხა მცირე ანოტაციებით მოცემულია 1955 წ. ც. გაბაშვილის ავტორობით გამოცემულ წიგნში პორტალები ქართულ არქიტექტურაში.

იშნის კათედრალი, ნიკორწმინდა, სავანე...). რომელსაც უცხოეთში ანალოგი არ მოეძებნება.

ცალკე განხილვის ღირსია **ეხვეხვის “დედა ღვთისას”** საფასადო მორთულობა, რომელშიც ყოველი სარკმელი განხვევებულ ორნამენტულ მოტივს გვთავაზობს(ტაბ:43). გარდა ამისა, ორნამენტულადაა დამუშავებული ტაძრის პორტალიები. ექვთიმე თაყაიშვილი ტაძარს XI საუკუნით ათარიღებს სწორედ კარ-სარკმელთა ჩუქურთმების მიხედვით და იშველიებს გ. წერეთლის მიერ აღწერილ გალერეებს, რომელიც ოშკის ანალოგიური ყოფილა. გარდა ამისა, ეთანხმება ვახტანგ ბერიძის მიერ 1938 წელს გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ იშნის სამხრეთ პორტალის მორთულობა ეხვეხვის კარ-სარკმელთა მორთულობას ენათესავება⁷¹.

ეხვეხვის “დედა ღვთისას” დათარიღებისთვის ვახტანგ ბერიძე გამოყოფს რამდენიმე ელემენტს და მათ შორის აღნიშნავს, რომ კარ-სარკმელთა დამუშავების ისეთი ხერხი, რაც ეხვეხვშია, ამ ეპოქაში (X-XI ს.) ყალიბდება და სათაურები XI საუკუნის შემდგომ ასეთი სახით აღარ გვხვდება.⁷² სწორედ ამ არგუმენტებით ამყარებს ავტორი თავის მოსაზრებას, რომ ტაძარი არა IX საუკუნის, არამედ XI საუკუნის ძეგლია. ამაზე დაყრდნობით, ჩვენ შეგვიძლია პარალელი სწორედ ამავე საუკუნის ილორის სარკმლის მორთულობასთან გაგავლოთ.

დასავლეთ სარკმლის მორთულობა ხახულის და იშნის კათედრალის მორთულობის აქაც მსგავსად კრონშტეინებზე დარყრდნობილი ორმაგი გრესილებია. რომელსაც თავზე ნახევარწრიული თავსართი აზის. საპირე მთლიანად შემოუყვება ფანჯარას. აღმოსავლეთ ფასადის სარკმელიც რთული გეომეტრიული ელემენტებითაა შემკული. კრონშტეინებზე დასმული თავსართზე ერთმანეთზე გადაბმული ოთხკუთხა გეომეტრიული ფორმებითაა შერწყმული. საპირე მთლიანად არ შემოუყვება სარკმელს. მის მოსაჩარჩოებლად გამოყენებულია ლენტოვან წრეებში ჩასმული ნახევარწრეები, რაც თითქოს ბოლომდე ვერ კრავს ჩარჩოს.⁷³ მისივე შენიშვნით, იმერეთში აგებული ეხვეხვის დედა ღვთისას ასეთი მსგავსება ტაო-კლარჯეთის არქიტექტურასთან აიხსნება იმით, რომ ამ

⁷¹ თაყაიშვილი ე. თხზულებანი, ტ.I, თბ. 2006, გვ. 322-323

⁷² ბერიძე ვ. ეხვეხვის ტაძარი “დედა ღვთისა”, ქართული ხელოვნება. ქართული ხელოვნების სექტორის შრომები, თბ. 1942, გვ. 44-45

⁷³ იქვე, გვ. 46

პერიოდისთვის უკვე დაწყებული იყო საქართველოს სხვა და სხვა კუთხის ერთიან სახელმწიფოდ ჩამოყალიბების პროცესი.⁷⁴

იმერეთის კიდევ ერთი ძეგლი, რომელიც ასევე მდ. ყვირილის ხეობაშია და მორთულობის მხრივ ახლოს დგას ზემოთ დასახელებულ ტაძრებთან, არის **სავანის წმ. გიორგის** ეკლესია. დარბაზული ტაძრის აღმოსავლეთ და დასავლეთ ფასადი სამთაღიანი დეკორაციული თაღებითაა შემკული (ტაბ:44,45). კარიბჭისა და სარკმელთა ორნამენტულ რეპერტუარში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს სამკუთხა და წრეებზე გადაბმულ ფოთლებს, ლენტოვან წრეებს, რომბების წნულს, ჩვენთვის კარგად ცნობილ S მოტივს⁷⁵.

დასავლეთ ფასადზე ცენტრალური თაღში მოქცეულია მდიდრულად მორთული პორტალი, რომლის ორნამენტული ჩარჩოები სავარაუდოდ XV-XVI სს. უნდა ეკუთვნოდეს.⁷⁶ ხოლო ფრონტონის ქვეშ მოქცეულია თავსართით და საპირით მორთული სარკმელი, რომელიც მთლიანადაა “მოჩარჩოებული” ფართო ორნამენტული არშიით. საპირეს ზემოდან აკრავს ჩვენთვის მრავალგზის ნახსენები სათაური, რომელიც წრიული ფორმებითაა დამუშავებული. როგორც განლაგებით, ასევე ორნამენტული მოტივებით განსხვავდება აღმოსავლეთ ფასადის საპირე. მართალია, ისიც ცენტრალური დეკორაციული თაღის ცენტრშია მოქცეული, მაგრამ არა ფრონტონის ქვეშ, არამედ ტაძრის შუა წელზე. საპირის ქვემოთ განლაგებულია ორი ორნამენტიანი დისკო, რომელიც თითქოს საპირის მოჩარჩოებაზეა გადაბმული. სარკმლის თავსართი მორთულობა S-ებია გამოყენებული ფოთლოვან მოტივთან შერწყმის საფუძველზე. სწორედ მსგავსი ჩუქურთმაა გამოყენებული ილორის სამხრეთ ფასადის საპირეზე.

სავანის წმ. გიორგის ტაძრის სამხრეთ ფასადზე, სადაც მოგვიანებით საქალებო და კარიბჭე მიაშენეს, ორფერდა გადახურვის ქვეშ ჩანს ერთმანეთის მიყოლებით განლაგებული ოთხი სარკმელი, რომელთაგან რიგით მეოთხეა ყრუა (ტაბ: 46). თუმცა საპირე და თავსართი აბსოლუტურად იდენტური აქვს. ხოლო, ინტერიერში ამ ადგილის გასწვრივ აფსიდის მარჯვენა ნიშაა განთავსებული. ეს

⁷⁴ იქვე, გვ. 49

⁷⁵ ბერიძე ვ. ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია, ტ. I , გვ. 301, თბ. 2014

⁷⁶ ბერიძე ვ. სავანე, ქართული ხელოვნება I. გვ. 94

იმის მიმანიშნებელია, რომ ხუროთმოძღვარს გააზრებული ჰქონდა როგორც ფასადთა გაფორმების სიმეტრიის დაცვა, ასევე შიდა სივრცის მნიშვნელობა⁷⁷.

იმერეთში არსებულ ძეგლებთან საინტერესო სარკმლის საპირე შემოგვინახა სპეთის “ზედა მაცხოვარმა”(ტაბ:47). ტაძარს ვახტანგ ბერიძე XI საუკუნის პირველი ნახევრით ათარიდებს. მაღალი გემოვნებით შესრულებული ჩუქურთმების განაწილება ილორის მსგავსად აქაც გვქვდება საპირისა და მოჩუქურთმებული თავსართის შერწყმა.

სპეთის სარკმლის თავსართი სრულყოფილად არაა შემორჩენილი, თუმცა კონტურებით იკითხება, რომ მას ზუსტად ისეთივე ფორმა უნდა ჰქონოდა, როგორც ამავე პერიოდის სათაურებს. სიბრტყიდან ამოზიდული თავსართი მცირე მანძილითაა საპირისგან დაშორებული. ორნამენტულ მოტივს წრეთა წნული განაპირობებს, რომელიც ასევე ამ პერიოდისთვისაა დამახასიათებელი (X-XI სს). ანდლულადის აღნიშვნით, სპეთის ჩუქურთმა ახლოს დგას მანგლისის, ზემო კრიხის, კაცხის, სავანის, ნიკორწმინდის მსგავსს მოტივებთან⁷⁸.

სპეთის “ზედა მაცხოვრის” დასავლეთ ფასადის სათაური მოურთავია და მხოლოდ საპირეა მოჩუქურთმებული, რომელიც გრეხილი ლილეებითაა შემოსაზღვრული, თუმცა საპირესა და სათაურს შორის მანძილი ისევე მცირეა, როგორც აღმოსავლეთით. “ფასადთა მხატვრული გადაწყვეტა გამოირჩევა სიმკაცრით და საერთო ხუროთმოძღვრულ ორგანიზმთან შეთანხმებით. სამივე ფასდზე მორთულობის ძირითად ელემენტს წარმოადგენს წრეების წნულის სხვა და სხვა ვარიაციები. დასავლეთ საპირის ორნამენტი, შესრულებული ღარების გარეშე, იშვიათი მოვლენაა XI საუკუნის ძეგლებისთვის⁷⁹.

სარკმლის თავსართი და საპირის ზედა ნაწილი შემორჩენილია XI საუკუნეში აგებულ ყაურმის დარბაზულ ტაძარზე. ნახევარწრიული თავსართი ზედ აზის საპირეს. თვით საპირე კი ორშრიანია (ტაბ:48). შიდა შრის ორნამენტული მოტივის გარჩევა უკვე რთულია, გარეთა შრე კი S მოტივის ვარიაციას წარმოადგენს. აქაც სამღარიანი ფორმა ბოლოში დამოუკიდებელ კაუჭებს ქმნის,

⁷⁷ ბერიძე ვ. ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია, ტ.I გვ. 301 თბ. 2014

⁷⁸ ანდლულაძე ნ., სპეთის “ზედა მაცხოვრის” ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ძეგლის მეგობარი, 1969, №18, გვ. 48

⁷⁹ იქვე გვ. 51

სწორედ S-ის ფოთლოვანი რგოლით დასრულების გამო შეიძლება ვახსენოთ ილორის ორნამენტის ერთ-ერთ მონათესავე მოტივად.

ორნამენტი კეთდება არამხოლოდ სარკმლის გარშემო, არამედ პორტალებზეც. ამ მხრივ საინტერესოა X საუკუნის ზემო **კრიხის** დარბაზული ეკლესიის სამხრეთ პორტალი⁸⁰, რომლის რთული ორნამენტული მოტივის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი S ფორმის დაბოლოებიდან ამოზრდილი მცენარეული ყლორტები აბოლოებს (ტაბ:49). მსგავსი მოტივის ვარიაციას ვხვდებით XI საუკუნის სავანის ეკლესიის დასავლეთ პორტალზე. სამი ღარისგან შემდგარი ორნამენტი ბოლოებში ბოლოებში პატარა ხეულებს იკეთებს (ტაბ:45).

გარდა პორტალების და ფასადთა სარკმლებისა, ორნამენტულად ირთვებოდა გუმბათის ყელის სარკმლები. ამ მხრივ ჩვენთვის საინტერესოა XI საუკუნის **ქვათახევის** ტაძრის გუმბათის ყელის სარკმლის საპირე (ტაბ:50). თხელი გრესილი ლილვით შემოვლებული ჩარჩოს შიგნით წრიდან ამოზრდილი სამყურა ფოთლის მოტივია ჩაწერილი, რომელიც ბოლოებში მცირე ხეულებით ბოლოვდება. ეს მოტივი მოგვაგონებს ვახის ყლორტების თავისებურ ვარიაციას, ისევე როგორც ეს ილორის სარკმლის საპირეზე იყო. თუცა, იქვე ყლორტები ერთიანად სამკუთხა დაბოლოებით არაა მოცემული, როგორც ეს ილორში გვხვდება. აქ ყლორტები ორ ნაწილადაა დაყოფილი და წრეებში ეწერება, რომელიც დენადი ხაზებითაა ერთმანეთთან დაკავშირებული.

ილორის სამკუთხა ფოთლოვანი ორნამენტის მსგავსი მორთულობა აქვს **იკვის** გუმბათის სარტყლის ჩუქურთმას. ყვავილი ამოზრდილია ორი S ფორმის გეომეტრიული ფიგურისგან, რომლებიც ერთმანეთის საპირისპიროა დასმული (ტაბ:51). ბოლოები კი მომრგვალებული აქვთ. სწორედ ამ წრიული ფორმიდან ამოზრდილია თხელი ღარებით დანაწევრებული სამკუთხა ყვავილი, დაახლოებით ისეთივე ფორმით, როგორც ეს ილორის ორნამენტშია. განსხვავებად შეიძლება ჩაითვალოს ის, რომ ილორში ყვავილი სამკუთხა ფორმაშია მოქცეული, აქ კი S-იდანაა ამოზრდილი.

ილორის მსგავსი ორნამენტული მოტივი არ შემოიფარგლება მხოლოდ X-XI საუკუნეებით. მსგავსი დეკორაციული შემკულობა მოგვიანო პერიოდის ტაძრებზეც გვხვდება, რა თქმა უნდა, გარკვეული სახეცვლილებებით. მაგალითისთვის

⁸⁰ გაბაშვილი ც., პორტალები ქართულ არქიტექტურაში, თბ. 1955, გვ. 27

შეგვიძლია ავიღოთ ხუჯაბის სამხრეთ შეწყვილებული სარკმლების საპირები. ორნამენტული მოტივი უკვე დაცილებულია S ფორმას, მაგრამ სამკუთხაბოლოიანი ყლორტები ჯერ ისევ ინარჩუნებს აქტუალობას. იმ განსხვავებით, რომ მცენარეული მოტივი აქ უფრო მცირე მასშტაბითაა მოცემული და ხაზი გასმულია გეომეტრიულზე⁸¹. ან კიდევ XII საუკუნის მიწურულს აგებული თიღვის ჯვრის ეკლესია. სარეთ სარკმლის საპირის ორნამენტული მოტივი წინა საუკუნეში ფართოდ გავრცელებული S-ის ფორმიდან აღმოცენებული მოტივია. აქაც სამღარიანი ნახევარწრიული ფორმები ბოლოებში ინასკეება და მცენარის ყლორტის ფორმას იღებს. თუმცა სამყურა ყლორტები საბოლოოდ არც S ფორმას ხაზავს და არც ზიანს.

ზემოთ აღწერილ ძეგლების საერთო მახასიათებელი, სარკმლის ორნამენტული საპირე და თავსართი X საუკუნიდან მოყოლებული შუა საუკუნეების ბოლომდე ფასადთა მორთვის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ელემენტად იქცევა. დეკორაციული თაღები, რომელიც ასევე ამ პერიოდიდან იღებს საბოლოო ჩამოყალიბებულ სახეს, კეთდება განსაკუთრებული მნიშვნელობის ტაძრებზე, ხოლო სარკმლის მორთულობა ერთნაირად აქტუალურია როგორც მონუმენტური ტაძრებისთვის, ასევე სოფლის მცირე სამლოცველოებისთვის. ამის მაგალითად შეგვიძლია მოვიყვანოთ ზემოთ განხილული სოფლის მცირე სამლოცველოები (ყაურმა, სპეთის “ზედა მაცხოვარი”). თუმცა, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ტაძრების ორნამენტებით მორთვა წინა ეპოქებისთვის არ იყოს დამახასიათებელი. უფრო მართებული იქნება, თუ ვიტყვით, რომ მოხდა როგორც ახალი მოტივების გაჩენა ასევე ძველის მრავალფეროვანი ინტერპრეტირება. ამ პერიოდის ორნამენტი შეიძლება იყოს წმინდა გეომეტრიული, მცენარეული და ნარევი (გეომეტრიულ-მცენარეული), S მოტივი, რომელიც X-XI საუკუნეებში გვხვდება თავდაპირველად მცენარეული იერით, მოგვიანებით კი ხისტ გეომეტრიულ სახეს ღებულობს⁸².

იღორის დასავლეთ ფასადის სარკმლის მორთულობის ზემოთ ფრონტონის ქვეშ რელიეფური ჯვარია, რომლის ოთხივე მკლავიდან ფოთლოვანი ყლორტებია აღმოცენებული ისე, რომ მთლიან ფილას ფარავენ. ანატოლი კაცია თავის მონოგრაფიაში გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ ეს ჯვარი დისონანსში მოდის ფასადის მხატვრულ გადაწყვეტასთან, ამ შემთხვევაში სარკმლის ორნამენტთან და

⁸¹ მეფისაშვილი რ., *Georgien, wehrbauten u. Kirchen*. გვ. 314-315

⁸² ბერიძე ვ. ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია, ტ.I გვ. 371-372, თბ. 2014

მიიჩნევს, რომ XI საუკუნეში შეუძლებელია ოსტატს მსგავსი ორნამენტულად მორთული ჯვარი შეესრულებინა⁸³. კაციას მოსაზრების გასამყარებლად შეგვიძლია დავაკვირდეთ 1938 წელს გადაღებულ ფოტოსურათებს, სადაც დასავლეთ ფრონტონის ქვეშ მხოლოდ ორნამენტულად მოჩუქურთმებული სარკმელი ჩანს (ტაბ:11). გამოდის, ჯვრის დამატება XX საუკუნის 40-იანებიდან 60-იან წლებამდე მონაკვეთში მოხდა და იმისდა მიუხედავად, რომ ქართული ხუროთმოძღვრებისთვის ბოლნისის სიონიდან მოყოლებული ჯვრის რელიეფური გამოსახულება უცხო არ იყო, ამ შემთხვევაში პარალელურობის გავლება XI საუკუნის ძეგლებთან სრულიად უადგილოა.

ჩვენ მიერ განხილული ძეგლები მხოლოდ ნაწილია იმ უთვალავი ჩუქურთმებით შემკული ტაძრებიდან, რომლებმაც მრავალფეროვნება შემატეს ქართულ ორნამენტს. ილორის სარკმლის წარმომავლობის და პერიოდის დასადგენად ჩვენ მიმოვიხილეთ როგორც მსგავსი ორნამენტული დეკორის მქონე ძეგლები, ასევე ორიოდე სიტყვით შევხეთ ქართული ორნამენტის განვითარების საფეხურებს ადრეული პერიოდიდან X–XI საუკუნეებამდე. საიდანაც გამოიკვეთა ძალიან საინტერესო მახასიათებელი. ერთი კონკრეტული მოტივის იდენტური კოპირება თითქმის არ ხდება. თითოეული ხუროთმოძღვარი განსხვავებულ ვარიაციებს გვთავაზობს, რაც საერთო ჯამში ერთი ორნამენტულ მოტივს მრავალფეროვნებას ანიჭებს. სწორედ ეს შეიძლება ითქვას ილორის სარკმლის მორთულობასთან დაკავშირებითაც. ჩვენ ვიპოვეთ X–XI საუკუნის ტაძრებზე იგივე მოტივი, თუმცა იდენტური არცერთი აღმოჩნდა. მსგავსი მოტივის ჩუქურთმები აღმოჩნდა სამთავისში, სამთავროში, იკვში, სპეთში, ყაურმაში... აქედან ჩანს, რომ ქართული ხუროთმოძღვრება იქმნება როგორც ერთი მთლიანი ორგანიზმი, სადაც სხვადასხვაკუთხის ოსტატები ერთმანეთს უზიარებენ თავიანთ ცოდნა-გამოცდილებას. ილორის ტაძრის ოსტატიც კარგად იცნობდა ამ პერიოდის ორნამენტულ რეპერტუარს და თავისი ინდივიდუალური მიდგომით შექმნა ქართული ხუროთმოძღვრებისთვის უდიდესი მნიშვნელობის ტაძარი სწორედ ეროვნული ტრადიციების მიხედვით.

⁸³ А.К. Кация, დასახ. ნაშრომი, გვ. 74

გ) წმ. გიორგის რელიეფი ილორის ტაძრიდან

წმ. მხედრების კულტი ქრისტიანობის ადრეული პერიოდიდან იღებს სათავეს. წმ. გიორგი, რომელიც აღმოსავლეთ ქრისტიანული სამყაროსთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობის წმინდანად მიიჩნეოდა, პირველად IV საუკუნეში კაპადოკიაში ჩნდება, საიდანაც ბიზანტიაში ვრცელდება და უკვე VI საუკუნიდან მთელ ქრისტიანულ სამყაროში ხდება პოპულარული. როგორც ე. გაბიაშვილი აღნიშნავს, წმინდანი პოპულარულია ქრისტიანობის ყველა მიმართულებაში და ნახსენებია ყურანის კომენტარებშიც⁸⁴. ამიტომაც, მისი ცხოვრების მრავალი განსხვავებული რედაქცია არსებობს.

ნინო აბაკელია გამოყოფს წმინდა გიორგის ცხოვრების რამდენიმე რედაქციას: ეგ.წ. დადიანესეული ვერსია, სადაც წმინდანი სპარსეთის მეფე დადიანემ აწამა. მოგვიანებით დადიანე დიოკლეტიანეთი შეიცვალა. მეორე ვერსიით წმინდა გიორგი წარმოგვიდგება როგორც ბოროტ ძალებთან მებრძოლი რაინდი, რომელიც დამკვიდრებული იყო ქრისტიანულ რელიგიაში. ამ სახის სხვადასხვაგვარი ვარიაციები გვაქვს ქართულ და არამარტო ქართულ ფოლკლორსა და მითოლოგიაში. მესამე ვერსია უკვე მუსლიმურ სამყაროს უკავშირდება, წმ. გიორგი როგორც ცხოელი ანუ ხიზრი⁸⁵. გრიგოლ ფერაძის აზრით, აღნიშნული კულტი ქართველებისგან უნდა აეღოთ არაბებს და სპარსელებს, რომელიც შეერწყა ელიას კულტს⁸⁶.

უადრესი თხზულება წმინდა გიორგის შესახებ ვენაშია დაცული და თარიღდება IV-V საუკუნით. უძველეს რედაქციაში წმ. გიორგის შვიდი წლის მანძილზე აწამებს სპარსელი მეფე დადიანი. მოგვიანებით ამ ტექსტზე დაყრდნობით შეიქმნა უფრო ვრცელი “წამება”, რომელიც ეკლესიის მიერ დაგმოხილ იქნა და აპოკრიფად მიიჩნიეს.⁸⁷ დროთა განმავლობაში სპარსელი მეფე შეიცვალა ქრისტიანების მღვნელ ბიზანტიის იმპერატორმა დიოკლეტიანემ. სავარაუდოდ, საქართველოში ადრეიდანვე ცნობილი იყო წმ. გიორგიზე შექმნილი აპოკრიფული ტექსტები. ვინაიდან, ექვთიმე მთაწმინდელის მიერ გიორგი ჭყონდიდელთან მიწერილ წერილში ვკითხულობთ: “კუალად წმინდისა გიორგისა არს წამებაი და უცხონი რაიმე საქმენი სწერია. რომელსა დადიანესი ეწოდების,

⁸⁴ გაბიაშვილი ე., წმ. გიორგი ძველ ქართულ მწერლობაში, თბ. 1991. გვ. 4-5

⁸⁵ აბაკელია ნ., ანთროპოლოგიური კვლევანი III, გვ. 3

⁸⁶ ფერაძე გ., წმ. გიორგი ქართული ერის შემოქმედებაში, ჟურნალი “ჯვარი ვახისა” 1932

⁸⁷ გაბიაშვილი ე., დასახ. ნაშრომი, გვ. 12

ხოლო ჭეშმარიტი წმინდისა გიორგისა, რომელი ეკლესიათა შინა იკითხევის, იგი არს, რომელი დიოკლეტიანეს მიერ იწამა”⁸⁸. აქედან ჩანს, რომ IX საუკუნიდან ითარგმნებოდა როგორც აპოკრიფული, ასე “ჭეშმარიტი”, ეკლესიის მიერ აღიარებული ნაწარმოებები, მათ შორის უძველეს ხელნაწერად შეიძლება მივიჩნიოთ ათონის მონასტერში არსებული X საუკუნის ხელნაწერი, რომელსაც კიმენურ (თავდაპირველ) ხელნაწერს უწოდებენ⁸⁹. გარდა თარგმანებისა, წმ. გიორგის ცხოვრების ცხოვრების შესახებ იქმნებოდა ორიგინალური ქართული ნაწარმოებები. ძირითადად სასულიერო პირების მიერაა შექმნილი და საზრდოობს როგორც ნათარგმნი ტექსტებით, ასევე ქართული რწმენა-წარმოდგენებით, რომლებიც უხვადაა წმინდა გიორგის შესახებ. ასეთია ტბელ აბუსელაძის თხზულება “წმ. გიორგის სასწაულები”. სვიმონ დეკანოზის მიერ ლექსად დაწერილი “ქებაი სადგერის წმ. გიორგისა” და მრავალი სხვა⁹⁰.

გარდა ლიტერატურისა, წმ. გიორგის კულტი აქტიურად ჩნდება მონუმენტურ მხატვრობაში, ჭედურსა თუ ფერწერულ ხატებზე და ქვის რელიეფურ პლასტიკაში. VI საუკუნის ხოჯონის სტელიდან მოყოლებული გვიანი შუა საუკუნეების ჩათვლით წმინდანის გამოსახულება გვხვდება ტაძრის ფასადებსა თუ კანკელებზე. მის პოპულარობას კიდევ ერთხელ ხაზს უსვამს ის ფაქტი, რომ მრავალი ტაძარი სწორედ წმ. გიორგის სახელზეა აგებული. როგორც ვახუშტი ბატონიშვილი წერს, “არ არიან ბორცუნი, ანუ მაღალნი გორანი, რომელსა ზედა არა იყოს შენნი ეკლესიანი წმინდანისა გიორგისანი”⁹¹. ხოლო ივ. ჯავახიშვილი წერს: “უმთავრესი ადგილი წმ. გიორგის უკავია, იგი ხერხიანია, კეთილი, ადამიანის მფარველი და ყველანაირი ბოროტებისა და განსაცდელისაგან მხსნელია”⁹².

წმ. გიორგის რელიეფური გამოსახულება ერთ-ერთი გამორჩეული ნიმუში ილორის ტაძარზეა შემონახული (ტაბ:52). ზემოთ ნახსენები ჩარევა-გადაკეთებების გამო დღეს კითხვის ნიშნის ქვეშ დგას მორთულობის დეტალების ავთენტურობა, მათ შორის ჩვენთვის საინტერესო წმ. გიორგის რელიეფი, რომელიც არაერთგზის გადაკეთებული ტაძრის სწორედ აღმოსავლეთ ფასადზე მდებარეობს. ზუსტად იმ

⁸⁸ კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია ტ.I თბ., 1960, გვ. 433

⁸⁹ ე. გაბიაშვილ, წმ. გიორგი ძველ ქართულ მწერლობაში, თბ. 1991. გვ. 15

⁹⁰ იქვე, გვ. 25-27

⁹¹ ჯავახიშვილი ი., ქართველობის წარმომავლობა, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. I, თბ., 1979, გვ. 88,987

⁹² ჯავახიშვილი ი., ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, თბ., გვ.45

წარწერებიან ფილათა გვერდით, რომელიც უტყუარი დასტურია იმისა, რომ ტაძარი XI საუკუნეში ქართველების მიერ იქნა აგებული. შესაძლოა წარწერებიან ფილებს თავდაპირველად სულ სხვა განლაგება ჰქონდა, ისევე როგორც რელიეფურ გამოსახულებას, რომელიც არა ფრონტონის ცენტრში, არამედ ოდნავ მარცხნივად მოთავსებული. ან შეიძლება საერთოდ, რელიეფი მოგვიანებით დაემატა. სწორედ ამის დასადგენად, შევეცდებით მსგავს რელიეფურ ქანდაკებათა შედარების საფუძველზე შესრულების პერიოდი დავადგინოთ.

შარავანდის გარეშე წარმოდგენილი წმ. გიორგი დაბალი რელიეფითაა შესრულებული. მარცხენა ხელი ლაგამისთვის ჩაუჭიდია, მარჯვენით კი ხმალი აქვს აღმართული. ცხენის ფეხებქვეშ იმპერატორ დიოკლეტიანეს გამოსახულებაა. თუმცა, მისი გვირგვინი არ ჩანს, სავარაუდოდ, დაზიანებულია. იმპერატორის ფიგურა სტატიკურია, თითქოს მიწაზე კი არ ენარცხება, უფრო ჰაერშია დაჩერებული. მინიმალისტურადაა დამუშავებული ცხენის გამოსახულებაც, რომელსაც ოთხივე ფეხი მოძრაობაში აქვს. თუმცა, მაინც ძალიან სტატიკურია. მხოლოდ რამდენიმე წვრილი ხაზით არის დამუშავებული ძუა, ხოლო მთლიანი ტანი გლუვადაა დატოვებული, თავზე კი პირობითად გამოსახულია თვალები და ყურები.

ყველაზე დიდ ყურადღებას იპყრობს წმ. გიორგის გამოსახულება, რომელიც ასევე ძუნწადაა შესრულებული. თუმცა, სახეზე თვალების და ცხვირის გარდა, ვხედავთ წვერის კონტურს, რაც ესოდენ იშვიათია წმ. გიორგის იკონოგრაფიაში. შედარებით დეტალურია სამოსის დამუშავება. აბჯარი მცირე ზომის კუბებადაა დანაწევრებული. წაგრძელებული მოხაზულობისაა კაბის დაბოლოება, ეს თითქოს ხაზს უსვამს წმ. გიორგის მნიშვნელობას ფილაზე გამოსახულ ფიგურათა შორის. ყურადსაღებია აგრეთვე, რომ წმ. გიორგის შარავანდის გარეშეა წარმოდგენილი, რაც სრულიად ასევე წმინდანის იკონოგრაფიისთვის. ტლანქად დამუშავებული გამოსახულებები, პირობითი მონასმები და გაწელილი ექსპერსიული ფორმები, შარავანდის გარეშე წარმოდგენილი წმინდა მხედარი რელიეფს ხალხურ მოტივთან აახლოვებს.

გარდა რელიეფური ქანდაკებისა, ილორის ტაძარში ინახებოდა წმ. გიორგის ჭედური ხატები. მათგან ერთ-ერთი გამორჩეულია წმ. გიორგის კარედი ხატი. დღეს ზუგდიდის დადიანების სასახლის ისტორიულ არქიტექტურულ მუზეუმშია დაცული.

წმ. მხედრების გამოსახვის რამდენიმე იკონოგრაფიული ტიპი არსებობს. მათ შორის უძველესია გველეშაპის მლახვრელი წმ. გიორგი. გ. ჩუბინაშვილის სამართლიანად აღნიშნავს, რომ ცხენზე ამხედრებული წმ. მხედრების ყველაზე ადრეული ნიმუშები სწორედ საქართველოშია შემორჩენილი. ხოლო ბიზანტიაში XII საუკუნიდან ჩნდება.⁹³ მარტილის ტაძრის რელიეფიდან იწყება წმ. მხედრების იკონოგრაფიული გამოსახვის ახალი ეტაპი. ესაა არა გველეშაპის, არმედ დიაკლეტიანეს მლახვრელი წმ. გიორგი. როგორც თამარ დადიანი აღნიშნავს, წარმართი იმპერატორი შეიძლება გველეშაპთან იქნა გაიგივებული და ამის შემდგომ გველეშაპის ნაცვლად გვხვდება გვირგვინოსნის დამთრგუნველი წმ. მხედარი. მესამე იკონოგრაფიული ტიპი არის შეწყვილებული წმ. მხედრები, რომლის ადრეული ნიმუშია VII საუკუნის წებელდის კანკელზე გამოსახული წმ. გიორგის და წმ. თევდორეს ცხენზე ამხედრებული გველეშაპის მლახვრელი გამოსახულებები.

წყვილელი წმ. მხედრები და გვირგვინოსანის დამთრგუნველი წმ. გიორგი ერთობლივად მარტილის ტაძარში ჩნდება. დასავლეთ ფრიზზე, ძველი ალთქმის სცენებთან ერთად წარმოდგენილია ორთავიანი გველეშაპის მლახვრელი ორი მხედარი. მათ შორის წვეროსანი წმ. თევდორეს განასახიერებს, ხოლო უწვეროსანი წმ. დემეტრეს⁹⁴(ტაბ:53). მათგან მარცხნივ, დიაკლეტიანეს მლახვრელი წმ. გიორგია წარმოდგენილი(ტაბ:54). დღეისათვის დაზიანების გამო, იმპერატორის გვირგვინი არ იკითხება. ფიგურები მოცულებითია, დეტალურადაა დამუშავებული ცხენის გამოსახულება და თმები. თითოეული ფიგურა დინამიკურადაა, მოძრაობაშია წარმოდგენილი, რაც სიმძაფრეს ანიჭებს არც თუ ისე დიდი ზომის გამოსახულებებს.

წმ. მხედრებია წარმოდგენილი ჯოისუბნის მცხეთის წმ. გიორგის ეკლესიის აღმოსავლეთ სარკმლის ნახევარწრიულ ფილაზე(ტაბ:55). ცენტრში გამოსახულია ტახტზე მჯდომი ქრისტე, მის მარჯვნივ დ მარცხნივ პეტრე და პავლე მოციქულები დგანან. ქვედა რეგისტრში განკითხვის დღის კომპოზიციაა. ხოლო მესამე, ყველაზე ბოლო რეგისტრში ერთ მხარეს გველეშაპის მლახვრელი მხედარია, მეორეგან კი გვირგვინოსანის დამთრგუნველი. რელიეფზე გამოსახული თითოეული ფიგურა ფრონტალურად დგას. თუმცა, დამუშავების მხრივ ძლიერ დეტალიზებულია, რაც

⁹³ გ. ჩუბინაშვილი, გრუზინსკოე ჩეკანნოე ისკუსტვო, თბ., 1959, გვ. 369

⁹⁴ შუა საუკუნეების ქართული ქანდაკება, თბ. 2017, გვ. 26

გამოსახულებებს დეკორაციულობას ანიჭებს. სამოსის და შარავანდის დამუშავებაში გამოყენებულია სინგური. დეკორაციულობას აძლიერებს ლოყების წითლად შეფერვაც, რაც ხალხური ნაკადის გავლენაზე მიუთითებს.

წმ. მხედრების მოტივი ორჯერ მეორდება **ნიკორწმინდის** ტაძარზე. დასავლეთ პორტალზე, ერთმანეთის პირისპირ წარმოდგენილია გველეშაპის და დიოკლეტიანეს მლახკვრელი წმინდანები. თავისთავად ცხადია, როდესაც მსგავს სცენასთან გვაქვს საქმე, გველეშაპის მლახკვრელად წმ. თევდორე, ხოლო წმ. გიორგი იმპერატორის მძლეველად მოისახლება(ტაბ:56). იგივე სცენა, ოღონდ უფრო დეტალიზებულად, გადმოტანილია აღმოსავლეთ ფასადზე. სადაც ფრონტონის ქვეშ ფერისცვალების კომპოზიციას მოთავსებული. ხოლო მარცხენა მხარეს წმ. თევდორე და წმ. გიორგია გამოსახული. თუმცა, ეს ორი ერთი და იგივე კომპოზიცია გამომსახველობითი ფორმებით აბსოლუტურად განსხვავდება. დასავლეთით ფიგურები წარმოდგენილია დაბალი რელიეფით და ხაზობრივად. ცხენების მოძრაობა დინამიკურია. აღმოსავლეთის წმ. მხედრები კი შედარებით მაღალი რელიეფითაა შესრულებული, თუმცა, დინამიკა ნაკლებია. მიუხედავად იმისა, რომ დიოკლეტიანეს მახვილით განგმირვის სცენაა გადმოცემული, სადაც ის ჯერ კიდევ ცოცხალია და სიკვდილს ებრძვის, ფიგურა მაინც ძლიერ სტატიკურია (ტაბ:57). სამაგიეროდ, ემოციური ფონი შემოაქვს დეკორაციულ დამუშავებას. ჯოისუბნის მსგავსად, აქაც დიდი ყურადღება ექცევა სამოსის და თმების დეტალიზებას.

ილორის წმ. გიორგის გამოსახულებასთან ყველაზე ახლოს შეიძლება მივიჩნიოთ XI საუკუნის **ჯრუჭის** რელიეფები (ტაბ:58). ნიკორწმინდის მსგავსად, წმ. მხედრების კომპოზიცია აქაც ორჯერ მეორდება. ორივე რელიეფი დასავლეთ შესასვლელთან იყო მოთავსებული ორ მოზრდილ ფილაზე. პირველში წმ. მხედრების გვერდით ხელაპყრობილი ფიგურაა გამოსახული. უჩვეულოა მათი დამუშავება. გლუვი, აბსოლუტურად დაუმუშავებელი ზედაპირით, ყოველდგვარი დეკორაციული მორთულობის გარეშე. სახეები ოვალურია, თვალები გამოკვეთილად ვიწრო. ფიგურები დაბალი რელიეფით, უხეშად ამოკაწრული კონტურებითაა გამოყვანილი. გამოსახულებათა პირობითობის და დაბალი რელიეფის მიუხედავად, ილორის წმ. გიორგის რელიეფთან მსგავსებას ვიპოვით ამავე ფასდის მეორე ფილაზე. სადაც იგივე, წმინდა მხედრების მიერ გველეშაპის და დიოკლეტიანეს დათრგუნვის სცენაა განსხვავებული გამოსახველობითი

ფორმებით წამოდგენილი. აღსანიშნავია, რომ წმინდანები ილორის მსგავსად, აქაც შარავანდის გარეშე არიან გამოსახულნი. დეტალიზებულია სახის წაგრძელებული ოვალი, სადაც დიდი ზომის თვალები გადაბმულია წარბებზე და ცხვირზე. დეკორაციული ელემენტების შემოტანა იგრძნობა სამოსის და უზანგის დამუშავებაში. თხელი, ძირითადად უხეშად ამოკაწრული ხაზები პირობით ფიგურებს ექსპრესიულობას მატებს. საერთო ჯამში კი ილორის რელიეფის მსგავსად, ზოგი ადგილები გლუვია, ზოგან კი მცირედი მახვილებია დასმული.

ილორის წმ. გიორგის გამოსახულებას ძალიან ჰგავს საჩხერის მხარეთმცოდნეობით მუზეუმში დაცული ფილა, რომელიც სავარაუდოდ კაცხის მონასტრიდან უნდა იყოს⁹⁵(ტაბ:59). ფიგურის მხოლოდ თავია გადარჩენილი, შესაბამისად, რთულია განსაზღვრა წმინდა მხედარია თუ არა. მაგრამ შესრულების მანერით ბევრი საერთო აქვს ილორის წმ. გიორგისთან. გამოსახულება შარავანდის გარეშეა. სახის მოხაზულობა აქაც წაგრძელებულია, თუმცა კი ეს უფრო ნიკაპის ფორმად ვიდრე წვერი. პირობითობას მატებს ყურების უჩვეულოდ ფართო და ნახევარწრიული მოხაზულობა. საინტერესოა, იყო თუ არა სამოსი ისევე დეკორაციულად გაფორმებული როგორც ეს ილორის წმ. გიორგის შემთხვევაშია. თუმცა, ამ ორ რელიეფს მაინც ძალიან ბევრი აქვს საერთო.

ზემოთ აღწერილ რელიეფთა დაკვირვებით იკვეთება რამდენიმე დეტალი, რომელიც ილორის წმ. გიორგის რელიეფს როგორც გამოარჩევს სხვა ძეგლებისგან, ასევე საერთო მახასიათებლებს ანიჭებს. პირველი, რაც თავიდანვე გამოიკვეთა, ესაა ხალხური მოტივის გავლენა, რომელიც XI საუკუნის სხვა რელიეფებისთვისაც ნიშანდობლივი იყო. ფიგურათა პირობითი გამოსახვა და ძუნწი დეკორაციული დეტალები მას აახლოვებს ამავე საუკუნის ისეთ რელიეფებთან, როგორიცაა ბზის, ჯრუჭის და კაცხის რელიეფური ფილა⁹⁶.

წმინდანის იკონოგრაფიული გამოსახვის სქემიდან გადახვევაა მისი შარავანდის გარეშე წარმოდგენა. ეს კიდევ ერთი მახასიათებელია, რაც ილორის წმ. გიორგის სხვებისგან გამოარჩევს. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მეორე მსგავსი შემთხვევა ამავე საუკუნის ჯრუჭის რელიეფზე გვხვდება. ორივე მათგანი ხალხური ნაკადის ნიმუშია.

⁹⁵ შუა საუკუნეების ქართული ქანდაკება, თბ., 2017, გვ. 224

⁹⁶ ხუნდაძე თ., დადიანი თ., შუა საუკუნეების რელიეფური ქანდაკება აფხაზეთში, კულტურული მემკვიდრეობა ოკუპაციის პირობებში, თბ., 2015, გვ. 43

კიდევ ერთი იკონოგრაფიული “უზუსტობა”, რომელიც ეკატერინე გედევანიშვილს კარგად აქვს გამოკვეთილი, ესაა წმინდა გიორგის წვერით გამოსახვა. იკონოგრაფიული სქემის მიხედვით, წვერით გამოსახება წმ. თევდორე, ხოლო წმ. გიორგი უწვევრულია. მხოლოდ რამდენიმე რელიეფური გამოსახულების დასახელება შეიძლება, სადაც წმინდანი წვერით გვევლინება. ერთ-ერთია მრავალძალის ეკლესიის წმ. მხედრები, სადაც ორივე წმინდანი წარმოდგენილია გრძელი თმებით და წვერებით⁹⁷. შესაბამისად, მათი იდენტიფიცირება გველუშაპის და იმპერატორის გამოსახულების მიხედვითაა შესაძლებელი. ამ მხრივაც, ილორის ტაძრის რელიეფი ერთ-ერთი განსაკუთრებული მნიშვნელობის მატარებელია.

აქვე უნდა აღინიშნოს ერთი დეტალი, რომელიც ილორის რელიეფს გამოარჩევს, ესაა წმინდანის არა შუბით, არამედ ხმლით ხელში გამოსახვა. ე. გედევანიშვილის აზრით, შესაძლოა ეს ლიტერატურის ილუსტრირებითაა ნაკარნახევი, სადაც წმინდანის ატრიბუტად სწორედ ხმალია ნახსენები⁹⁸.

წმ. გიორგის გამოსახვის სხვა და სხვა იკონოგრაფიული ტიპების ჩამოყალიბება წმინდანის პოპულარობით შეიძლება აიხსნას. არსებობდა მრავალი ხალხური ლეგენდა, რომელიც ხშირად აბსოლუტურად განსხვავებულ ისტორიას მოგვითხრობდა⁹⁹. ილორის ტაძრის მნიშვნელობის ერთ-ერთი ასპექტი სწორედ წმინდანთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები და რიტუალებია. აღმოსავლეთ ფასადზე არსებული წმ. გიორგის გამოსახულება სისადავით და იკონოგრაფიული სქემის თვითნებური ინტერპრეტაციით კიდევ უფრო განსაკუთრებულს ხდის ტაძრის მნიშვნელობას. საქართველოს მრავლადაა არქიტექტურულად დახვეწილი ტაძრები, რომლებიც საფასადო მორთულობითაც უფრო მდიდარია, მაგრამ ცოტა თუ იქნება ისტორიული, რელიგიური თუ სიმბოლური მნიშვნელობით იმდენად განსაკუთრებული, როგორიც ილორის სახელოვანი ტაძარია.

დღევანდელ პირობებში, შეუძლებელია დადგინდეს წმ. გიორგის გამოსახულების პირვანდელი ადგილმდებარეობა. თუმცა, ვფიქრობ, ბევრად უფრო მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ რელიეფი ახლოს არის XI საუკუნის სხვა გამოსახულებებთან. შეგვიძლია თამამად ვთქვათ, რომ სამხრეთ სარკმლის

⁹⁷ გედევანიშვილი, ე. წმ. გიორგის კულტი და გამოსახულება შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში, საქართველოს სიძველენი, №21, გვ. 29-30 თბ., 2018 წ.

⁹⁸ იქვე, გვ. 29

⁹⁹ დადიანი, თ., წმ. გიორგის სახე რაჭის ქვის ქანდაკებაში, სამეცნ. ჟურნალი აკადემია, 2015, გვ.44

საპირესთან ერთად, ავთენტური სახით შემორჩენილია წმ. გიორგის რელიეფური ქანდაკება.

დასკვნა

ილორის წმ. გიორგის არაერთხელ გადაკეთებული ტაძარი, სრულად გამორჩეული რელიგიური მნიშვნელობის იყო საქართველოს ისტორიაში და როგორც ჩვენი კვლევიდან გამოჩნდა, მისი მხატვრული, არქიტექტურული თავისებურებები, ასევე ჩუქურთმები და რელიეფიც მნიშვნელოვანია ქართული ხელოვნების ისტორიისთვის. ჩვენი დასკვნები შეეხება ძეგლის არსებულ ვითარებას და მხატვრულ ისტორიულ მნიშვნელობას.

1. მეტ-ნაკლებად დადგინდა ილორის ეკლესიის ბოლოდროინდელი გადაკეთების დონე:

ა) უბეგლესი კორპუსი. თავდაპირველი გეგმის საფუძველს კვადრატს მიახლოებული ერთავიანი დარბაზი წარმოადგენდა, რომელიც პილასტრების მეშვეობით ორ ნაწილად ყოფდა სივრცეს. საკუთხეველი სწორკუთხედში იყო მოქცეული ორი მცირე ზომის ნიშით. მსგავს თავისებურებებს ვხვდებით ამ პერიოდის სხვა დარბაზულ ტაძრებზე. ნიშების გაჩენით საკუთხეველს ემატებოდა დამატებითი სათავსოები. ვინაიდან ილორის ეკლესიას თავდაპირველად არ ჰქონია მინაშენები, რომელიც პასტოფორიუმების ფუნქციას შეითავსებდა. დამატებითი სათავსოს ფუნქციას დღეს ჩრდილოეთ მინაშენი ასრულებს, რომელსაც შესასვლელი მხოლოდ ინტერიერიდან, ბემის გვერდზე აქვს. ძველი და მოგვიანო სივრცეების განსხვავება განსაკუთრებით იგრძნობა ინტერიერში, ისინი ერთმანეთისგან თაღოვანი გასასვლელითაა გამოყოფილი. გარდა ამისა, ახალი წაგრძელებული დარბაზი სრულიად შეთეთრებულია, ხოლო საკუთხეველის წინ არსებული სივრცე, რომელსაც თავდაპირველად მივიჩნევთ, კედლის მხატვრობითაა დაფარული.

ბ) აღმოსავლეთ ფასადზე არსებული წარწერებიანი ფილების კონტურები. როგორც ზემოთ აღინიშნა, წარწერები ტაძრის აგების თანადროულია. თუმცა, აქ აღსანიშნავია ბროსეს ჩანაწერები. რომელმაც ტაძარს XIX საუკუნის შუა პერიოდში მოინახულა და ის აღნიშნავს რომ მრავალგზის გადაკეთებულ ტაძარს წარწერები არააქვს. მეორე ფაქტორია XIX საუკუნის ბოლოს გადაღებული ფოტო, სადაც ბროსეს სიტყვები დასტურდება. ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადი შეთეთრებულია და მასზე წარწერებიანი ფილები არ იკითხება. ამის მიზეზი ორი

შეიძლება იყოს. პირველი: შეთეთრების გამო არ გამოჩნდა ფოტოზე და ბროსესას გამორჩა (თუმცა ეს ცოტა ეჭვს ბადებს) და მეორე, შესაძლოა ამ პერიოდისთვის წარწერებიანი ფილები მოხსნილი იყო და მოგვიანებით მოხდა მათი ჩაშენება.

გ) მოგვიანოა სამხრეთი და ჩრდილოეთ მინაშენები. აღმოსავლეთ ფასადის გადაწეობა-შეკეთება სავარაუდოდ გვიანი შუა საუკუნეებისაა. წყაროების მიხედვით ვიცით, რომ ტაძარი რამდენჯერმე დაზიანდა და შეკეთდა მინაშენთან ორი - ჩრდილოეთი და სამხრეთი შესაძლოა, მე-17 საუკუნეში ლევან II დადიანის პერიოდში მომხდარი რესტავრაციის დროს დაემატა. ასევე, მე-19 საუკუნის ბოლოს უკვე შეთეთრებულია ტაძრის ფასადები, მათ შორის აღმოსავლეთ არსებული წარწერები. ორ საფეხურად დაყოფილი დასავლეთ მინაშენი XX საუკუნიდან ჩნდება, ხოლო ოკუპაციის შემდგომი პერიოდისაა დასავლეთ მინაშენის კიდევ უფრო გაგანივება-დაგრძელება, ცრუ გუმბათის დამატება და ფასადების გათეთრება და ზედ არსებული დეკორაციული თაღების გადაღება ჯერ ვარდისფერად, შემდგომში კი ოქროსფერად. ბოლო პერიოდისაა ჩრდილოეთ და სამხრეთ ფასადზე დამატებული ორი სარკმელი.

2. ილორის ეკლესია არქიტექტურული დარბაზული ტიპისაა. ტიპის თავისებურებების მიხედვით ის ემსგავსება X-XI საუკუნეების ქართულ დარბაზულ ეკლესიებს. როგორებიცაა გურგენ მეფის სამლოცველო, სპეთის ზედა მაცხოვარი, ეხეხვის დედა ღვთისა, სამივე ეკლესიაში პილასტრების და საბჯენი თაღების მეშვეობით შიგა სივრცის ორდაა დანაწევრებული. მეორე მახასიათებელია ნიშები საკურთხევის აფსიდში, რომლებიც პასტოფორიების ფუნქციას ითავსებდნენ დარბაზულ ეკლესიებში. ილორის შემთხვევაში ორია, აფსიდის მარჯვენა და მარცხენა მხარეს, მსგავს ნიშებს ვხედავთ სავანის წმ. გიორგის ეკლესიაში, ფოკას წმ. ნინოს ეკლესიაში, სწორკუთხა ნიშებია სპეთის ზედა მაცხოვარში.

3. ჩუქურთმების თავისებურებები. ილორის ტაძრის სამხრეთ ფასადის საპირეს ზედ აზის თავსართი, რომელიც აასევე ორნამენტულადაა დამუშავებული, მსგავსი ტიპის დამუშავება გვხვდება იშხნის გურგენ მეფის სამლოცველოსთან, ეხეხვის დედა ღვთისასთან, სავანის წმ. გიორგისთან, სპეთის ზედა მაცხოვართან. ილორის ტაძრის აღწერისას ხშირად იხსენიება სამხრეთ სარკმლის საპირე უძველესად, რაც შემთხვევითი სულაც არაა. X-XI საუკუნის ტაძრებზე ორნამენტული მოტივის ერთ-ერთი გავრცელებული სახეა გეომეტრიულ-

მცენარეული დეკორის შერწყმა, რაც გამოიხატება S გეომეტრიული ფორმის განედლებასთან, ე.ი მცენარეული ყლორტებით დასრულებასთან. როგორც ზემოთ განხილულ მაგალითებზე გამოიკვეთა, ამ პერიოდის ოსტატები შემოქმედებითი თავისუფლებით უდგებოდნენ ორნამენტის გამოძერწვას. სწორედ ამან განაპირობა ერთი მოტივის მრავალგვარი ინტერპრეტირება, სადაც თითოეული ტაძარის მორთულობას თავისი ინდივიდუალური ფორმა აქვს. თუმცა, ისინი ქართული ორნამენტის ერთიან მახასიათებლებს შეიცავენ. ამ ეპოქაში შექმნილი ძეგლები მრავალფეროვანი, დახვეწილი ორნამენტული რეპერტუარით გამოირჩევიან.

4. წმ. გიორგის რელიეფური ქანდაკება. ზემოთ განხილულ რელიეფურ ქანდაკებათა მსგავსების საფუძველზე (ჯრუჭის მეორე რელიეფური ფილა, კაცხის რელიეფი) ირკვევა, რომ ილორის რელიეფი XI საუკუნის რელიეფური ქანდაკების მახასიათებლებს ატარებს. იკონოგრაფიული თავისებურებებით გამოირჩევა წმინდანის წვერით და შარავანდით გამოსახვა, რომელიც გამოარჩევს მას სხვა ზემოთ დასახელებული ძეგლებისგან. ასევე წმინდანის ხელში არა შუბი, არამედ ხმალი აქვს აღმართული, ესეც განსაკუთრებული მოვლენაა. ხოლო გამოსახულების პირობითობა და ხალხურობა XI საუკუნის რელიეფებთან აკავშირებს, განსაკუთრებით ჯრუჭის რელიეფურ ფილასთან.

სამწუხაროა, რომ ჩვენ არ ვიცით, რა ელის ეკლესიას შემდგომ. ისევ არსებობს თვითნებური გადაკეთების საფრთხე. როგორც დავინახეთ, ილორის ეკლესიის სახით ჩვენ შემოგვრჩა ქართული კულტურის მნიშვნელოვანი საკულტო და არქიტექტურული ძეგლი, რომელიც სამწუხაროდ დღეს ვანდალური ქმედების მსხვერპლია, მაგრამ იმსახურებს ზრუნვასა და ავთენტური ფორმის შენარჩუნებას.

ლიტერატურის სია

1. აბაკელია, ნ. ანთროპოლოგიური კვლევანი III
2. ახალაძე ლ., აფხაზეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, წიგნი I, თბ. 2005
3. ბერიძე ვ., ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია, ტ. I, თბ. 2014
4. ბერიძე ვ., ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია, ტ. II, თბ. 2014
5. ბერძენიშვილი ი., დისერტაცია, ქრისტიანობის გავრცელების საკითხი აფხაზეთში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით., თბ. 2006
6. ბროსე მ., არქეოლოგიური მოგზაურობა სამეგრელოსა და აფხაზეთში, ფრანგულიდან თარგმნა ხ. წიკლაურმა, თბ. 2010 წ.
7. გაბაშვილი ც., პორტალები ქართულ არქიტექტურაში თბ. 1955
8. გაბიძაშვილი ე., წმ. გიორგი ძველ ქართულ მწერლობაში, თბ. 1991
9. გამახარია ჯ., წმინდა აღმსარებელი ამბროსი (ხელაია) და აფხაზეთი, თბ. 2006
10. გამახარია ჯ., ქართველი სასულიერო მოღვაწეთა როლი აფხაზეთში კულტურის ძეგლების განახლებისა და დაცვის საქმეში, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობა ოკუპირებულ ტერიტორიებზე, თბ. 2012, გვ. 180
11. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ. 1961, ტ. I
12. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ. 1961, ტ. XI
13. დოლიძე ი., ქართული სამართლის ძეგლები, თბ. 1965, ტ. II
14. თაყაიშვილი ე., თხზულებანი, ტ. I, თბ. 2006
15. თუმანიშვილი დ., გზაჯვარედინზე, თბ. 2008
16. კასტელი კრისტოფერო დე, ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ, თბ. 1977
17. კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია ტ. I თბ., 1960
18. კულტურული მემკვიდრეობა ოკუპაციის პირობებში, სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, თბ. 2015
19. მაკალათია ს. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ. 1948
20. მიბჩუანი თ. აფხაზეთი, ნაწ. I
21. როგავა გ., აფხაზეთის ისტორიის საკითხები, თბ. 2009
22. სილოგავა ვ., ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები., ტ. II, დასავლეთ საქართველოს წარწერები. ნარკვ. 1 (IX-XIII სს.)
23. საქართველოს ისტორია ოთხ ტომად, თბ. 2012 ტ. 2
24. საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობა ოკუპირებულ ტერიტორიაზე აფხაზეთი, მოხსენებათა კრებული, თბ. 2012
25. შმერლინგი რ., ქართული ხუროთმოძღვრული ორნამენტი, თბ., 1954.
26. შუა საუკუნეების ქართული ქანდაკება, თბ. 2017

27. ციციშვილი ი., ბიჭვინთის საკულტო ნაგებობათა კომპლექსი. დიდი პიტიუნტი, ტ II, თბ., 1977
28. ჯაბუა ნ., ქრისტიანული ტაძრის არქიტექტურული ტიპები შუა საუკუნეების საქართველოში., თბ. 2012
29. ჯავახიშვილი ი., ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, თბ
30. ჯავახიშვილი ი., ქართველობის წარმომავლობა, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. I, თბ., 1979
31. ჯანაშვილი მ., საქართველოს გეოგრაფია, თბილისი, 1904 წ.
32. ჯობაძე ვ., ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში, თბ., 2007
33. Абхазия и в ней Новоафонский монастырь, Москва 1898
34. Бакрадзе Д., Записки Общества любителей кавказской археологии : Кн. 1
35. Ефимова И., Абхазия и в ней Ново-Афонский Симоно-Кананитский монастырь, 1898
36. Материалы по археологии Кавказа, вып. III, Москва
37. Кацян А . К., Илори (памятник XI века), Сухуми, 1963
38. Чубинашвили Г. Н., Грузинское Чеканное Искусство, თბ., 1959
39. Mepisaschwili R., Georgien, wehrbauten u. Kirchen 1987
40. ანდლულაძე ნ., სპეის “ზედა მაცხოვრის” ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ძეგლის მეგობარი, 1969, №18, გვ. 48
41. ბერიძე ვ., ეხვევის ტაძარი “დედა ღვთისა”, ქართული ხელოვნება. ქართული ხელოვნების სექტორის შრომები, თბ. 1942, გვ. 44-45
42. ბერიძე ვ., სავანე, ქართული ხელოვნება 1. გვ. 94
43. გედევანიშვილი ე. წმ. გიორგის კულტი და გამოსახულება შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში, საქართველოს სიძველენი №21, 2018 წ. გვ. 20
44. დადიანი თ., წმ. გიორგის სახე რაჭის ქვის ქანდაკებაში, სამეცნიერო ჟურნალი აკადემია, №4, 2015, გვ.44
45. თუმანიშვილი დ., სიმბოლურობა შუა საუკუნეების ქართულ სატაძრო ხუროთმოძღვრებაში, ლიტერატურა და ხელოვნება, თბ.1993 №2, გვ. 125-126
46. საგანგებოდ დამახინჯებული ტაძარი, ისტორიანი.-2013 (აგვისტო), გვ. 14-19
47. ქართველთა უძველესი ეკლესია ს. ილორში. სახალხო გაზეთი, 1912 წ. (25 ივლ). გვ. 3
48. ქობალია ნ., ყურესა მცირესა დაშთომილ ვართ, გაზ. კომუნისტი. 1990 წ. (8 აგვ.), გვ.4
49. ხოშტარია დ., სოლისებრი ფორთლების ჩუქურთმა ქართულ არქიტექტურაში. აკადემია, აპოლონ ქუთათელაძის სახ. თბ. სახ-ფო სამხატვრო აკადემია, თბ. 2010, №1, გვ. 39

50. ხუნდაძე თ., დადიანი თ., შუა საუკუნეების რელიგიური ქანდაკება აფხაზეთში, კულტურული მემკვიდრეობა ოკუპაციის პირობებში, თბ., 2015, გვ. 43

ილუსტრაციების სია

1. ილორის ტაძარი კასტელის ჩანახატის მიხედვით
2. წმ. გიორგის ჭედური ხატი ილორიდან
3. წმ. გიორგის კარედი ხატი ილორიდან
4. ილორი, გიორგი ქოჩოლავას წარწერა
5. ილორი, ხედი სამრეკლოდან 2018 წ.
6. ილორი, ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან 2018 წ.
7. ილორი, აღმოსავლეთ ფასადი 2018 წ.
8. ილორი, ჩრდილოეთ ფასადი 2018 წ.
9. ილორის გეგმა, 1986 წ.
10. ილორი, ხედი სამხრეთიდან 1938 წ.
11. ილორი, ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან 1938 წ.
12. ილორი, სამხრეთ ფასადი 2008 წ.
13. ილორი, 1898 წ.
14. ილორი, დასავლეთ სარკმლის საპირე, 1938 წ.
15. ილორი, აღმოსავლეთ ფასადი. 1938 წ.
16. ილორი, სამრეკლო, 1938 წ.
17. კაცხის დარბაზული ეკლესია VI ს. გეგმა
18. აკვანება, გეგმა
19. ოლთისი, გეგმა
20. მამხუტი, გეგმა
21. მამხუტი, მეორე ეკლესიის გეგმა
22. ქუსირეთი, გეგმა VIII-IX სს.
23. მაჩხანის ეკლესია, გეგმა IX ს.
24. შეპიეკი, გეგმა
25. ხცისი, იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია
26. ფექრაშენის ეკლესია X ს
27. იშხნის გურგენ მეფის ეკლესია, გეგმა XI ს.
28. დარკვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, გეგმა XI ს.
29. ეხეხვის “დედა ღმრთისა”, გეგმა
30. სავანის წმ. გიორგი, გეგმა XI ს.
31. სპეთის “ზედა მაცხოვარი”, გეგმა XI ს.
32. აგარა, გეგმა XI

33. ფოკას წმ. ნინოს ეკლესია, გეგმა XI ს.
34. ილორის სამხრეთ სარკმლის საპირე, 2008 წლის ფოტო
35. ოშკი, აღმოსავლეთ ფასადი
36. ოშკი, სამხრეთ ფასადი
37. ხახულის ტაძარი, სამხრეთ ფასადი
38. იშხნის კათედრალი, სარკმელი
39. სამთავისი, აღმოსავლეთ სარკმელი
40. სამთავრო, აღმოსავლეთ ფასადი
41. შეპიაკის ეკლესია, პორტალი
42. იშხნის გურგენ მეფის სამლოცველო, აღმოსავლეთ ფასადი, დეტალი
43. ეხეხეხის დედა ღვთისა
44. სავანის წმ. გიორგი, აღმოსავლეთ ფასადი
45. სავანის წმ. გიორგი, დასავლეთ ფასადი
46. სავანეს წმ. გიორგი, სამხრეთ ფასადი
47. სპეთის “ზედა მაცხოვარი”, აღმოსავლეთ სარკმელი
48. ყაურმა, აღმოსავლეთ ფასადი
49. ზემო კრიხი, სამხრეთ კარიბჭე
50. ქვათახევი, გუმბათი
51. იკვის წმ. გიორგი, გუმბათის სარკმელი
52. დიოკლეტიანეს მლახერელი წმ. გიორგი, ილორი
53. წმ. მხედრები, მარტვილი
54. დიოკლეტიანეს მლახერელი წმ. გიორგი, მარტვილი
55. წმ. მხედრები, ჯოისუბნის ეკლესია
56. წმ. მხედრები, ნიკორწმინდა
57. წმ. მხედრები, ნიკორწმინდა
58. წმ მხედრები, ჯრუჭის ორი რელიეფური ფილა
59. კაცხის რელიეფური ფილა

ი ლ უ ს ტ რ ა ც ი ე ბ ი

1. ილორის ტაძარი კასტელის ჩანახატის მიხედვით

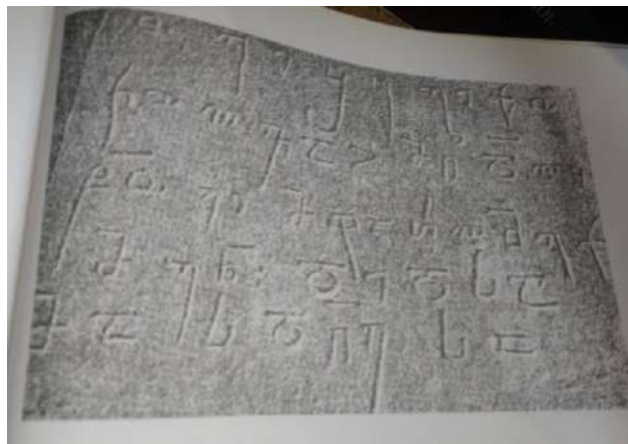
2. წმ. გიორგის ჭედური ხატი ილორიდან

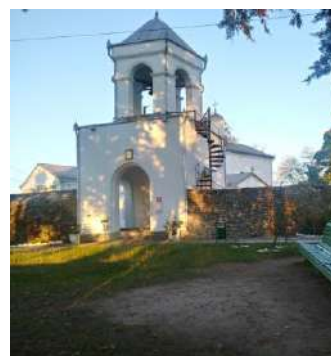
3. წმ. გიორგის კარედი ხატი ილორიდან

4. ილორი, გიორგი ქოხოლავეს წარწერა

5. ილორი, ხედი სამრეკლოდან 2018 წ.

6. ილორი, ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან 2018 წ.

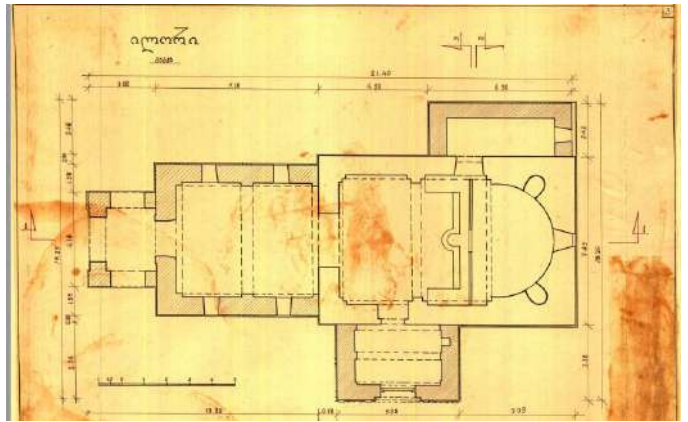
7. ილორი, აღმოსავლეთ ფასადი 2018 წ.

8. ილორი, ჩრდილოეთ ფასადი 2018 წ.

9. ილორის გეგმა, 1986 წ.

10. ილორი, ხედი სამხრეთიდან 1938 წ.

11. ილორი, ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან 1938 წ.

12. ილორი, სამხრეთ ფასადი 2008 წ.

13. ილორი, 1898 წ.

14. ილორი, დასავლეთ სარკმლის საპირე, 1938 წ.

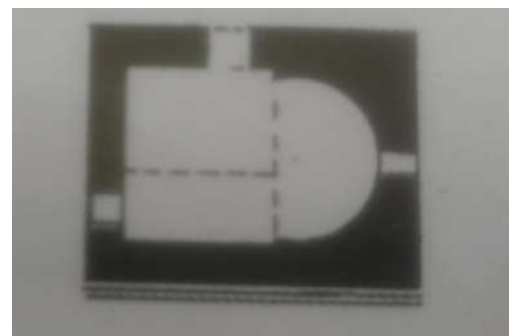
15. ილორი, აღმოსავლეთ ფასადი. 1938 წ.

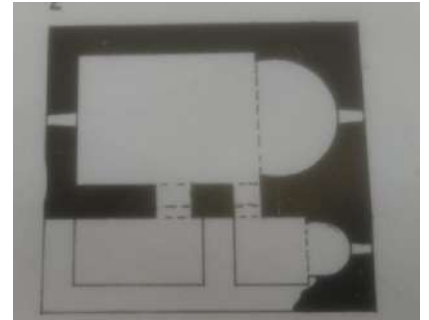
16. ილორი, სამრეკლო, 1938 წ.

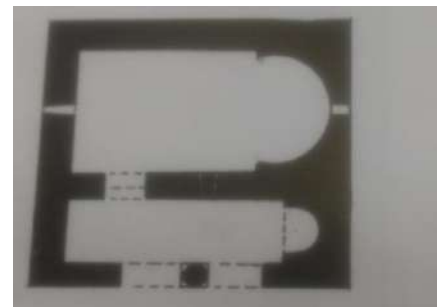
17. კაცხის დარბაზული ეკლესია VI ს. გეგმა

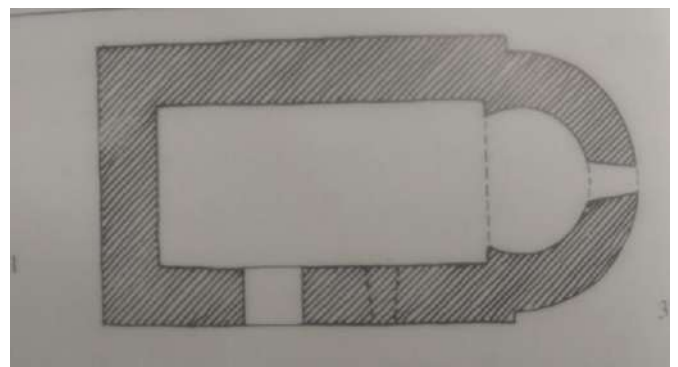
18. აკანება, გეგმა

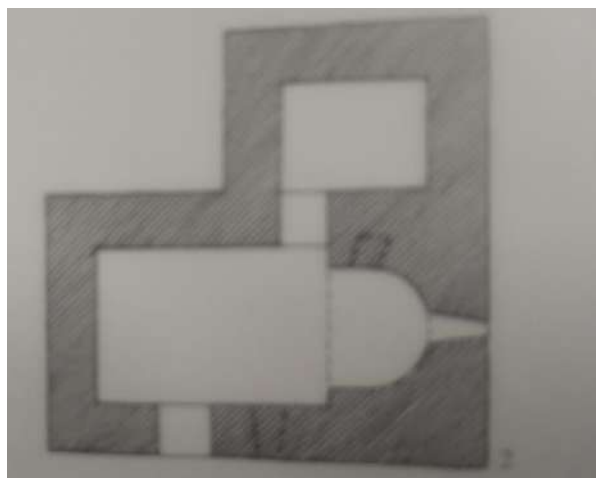
19. ოლთისი, გეგმა

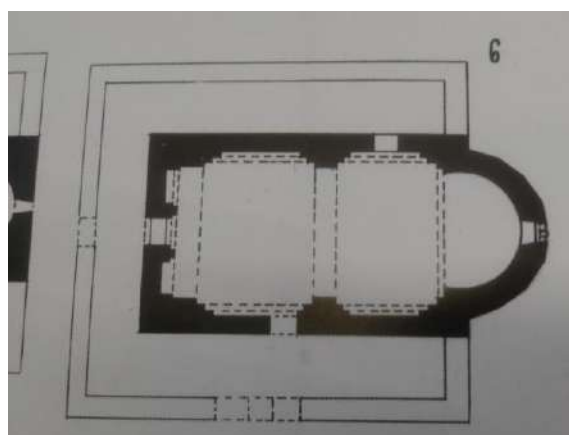
20. მამხუტი, გეგმა

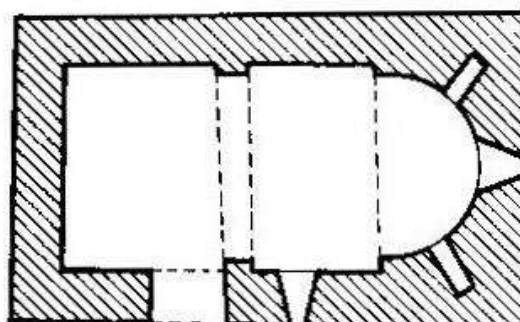
21. მამსუტი, მეორე ეკლესიის გეგმა

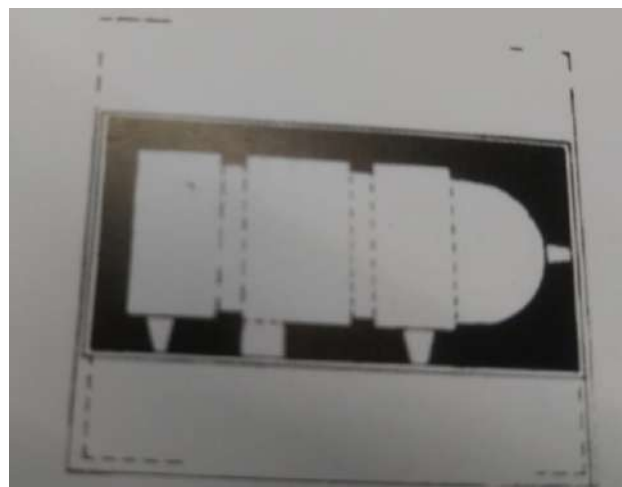
22. ქესირეთი, გეგმა VIII-IX სს.

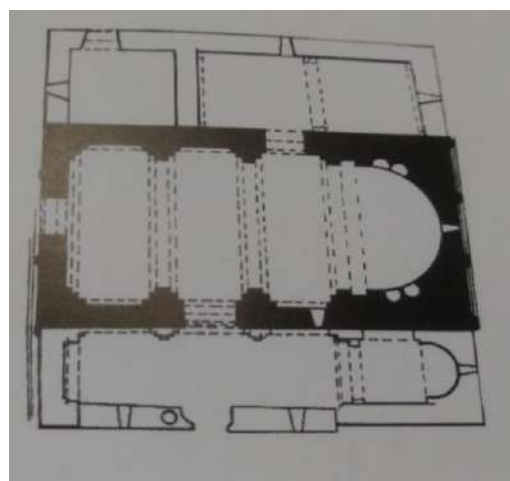
23. მაჩხანის ეკლესია, გეგმა IX ს.

24. შუბიეკი, გეგმა

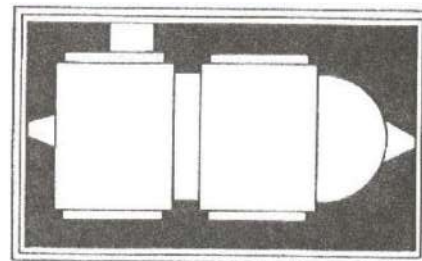
25. ხცისი, იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია

26. ფეკრაშენის ეკლესია X ს

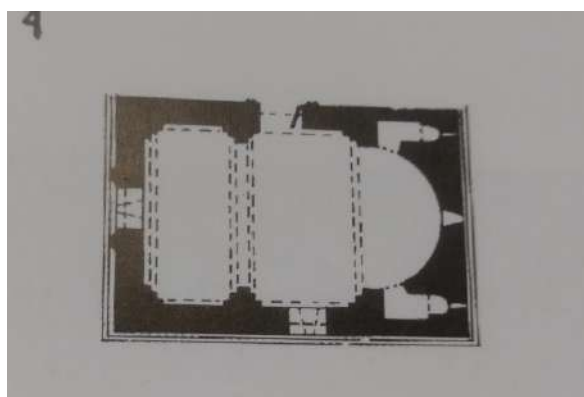
27. იშხნის გურგენ მეფის ეკლესია, გეგმა XI ს.

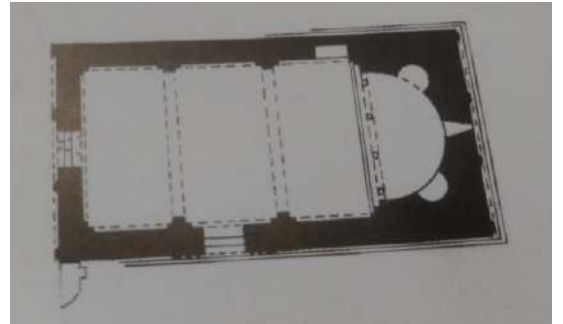
28. დარკვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, გეგმა XI ს.

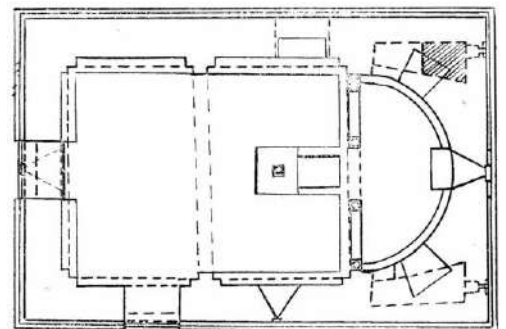
29. ეხეხვის “დედა ღმრთისა”, გეგმა

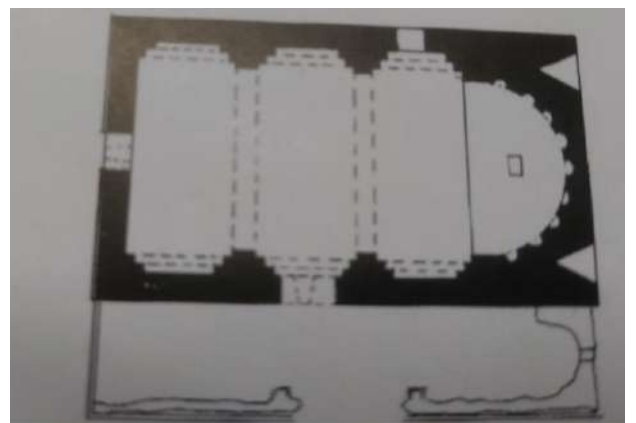
30. საგანის წმ. გიორგი, გეგმა XI ს.

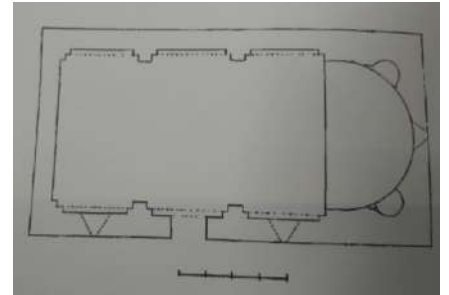
31. სპეთის “ზედა მაცხოვარი”, გეგმა XI ს.

32. აგარა, გეგმა XI

33. ფოკას წმ. ნინოს ეკლესია, გეგმა XI ს.

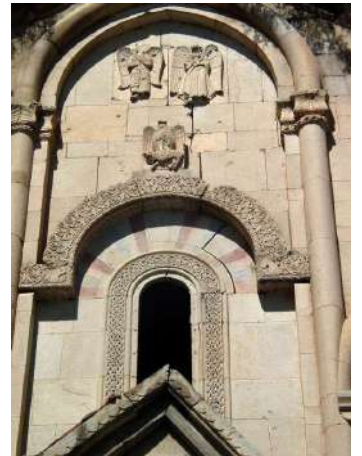
34. იღორის სამხრეთ სარკმლის საპირე, 2008 წლის ფოტო

35. ოშკი, აღმოსავლეთ ფასადი

36. ოშკი, სამხრეთ ფასადი

37. ხახულის ტაძარი, სამხრეთ ფასადი

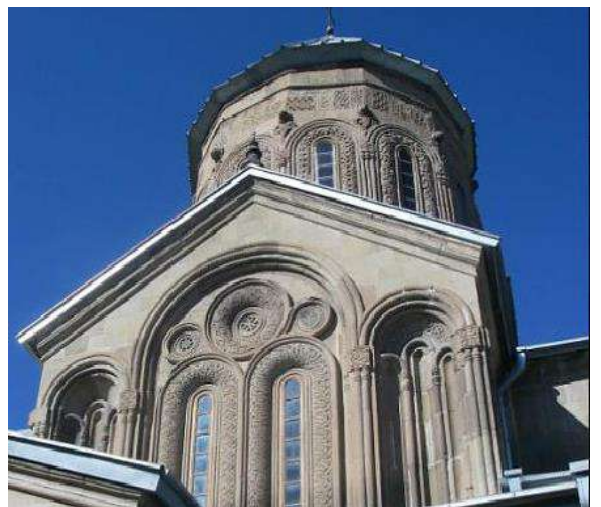
38. იშხნის კათედრალი, სარკმელი

39. სამთავისი, აღმოსავლეთ სარკმელი

40. სამთავრო, აღმოსავლეთ ფასადი

41. შეპიაკის ეკლესია, პორტალი

42. იშხნის გურგენ მეფის სამლოცველო, აღმოსავლეთ ფასადი, დეტალი

43. ეხეხვის დედა ღვთისა

44. სავანის წმ. გიორგი, აღმოსავლეთ ფასადი

45. საგანის წმ. გიორგი, დასავლეთ ფასადი

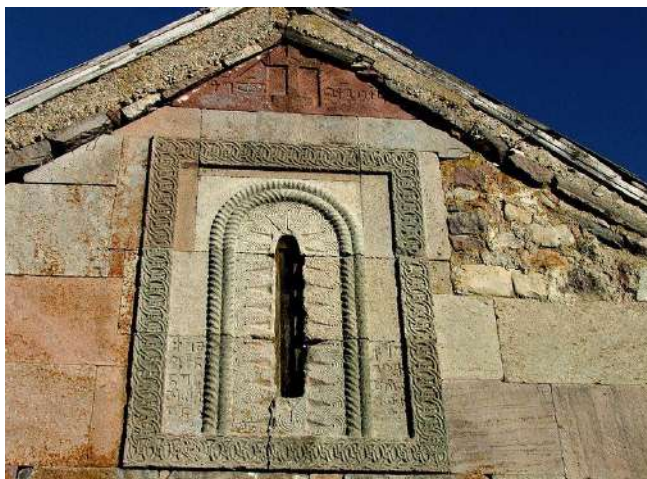
46. საგანეს წმ. გიორგი, სამხრეთ ფასადი

47. სპეთის “ზედა მაცხოვარი”, აღმოსავლეთ სარკმელი

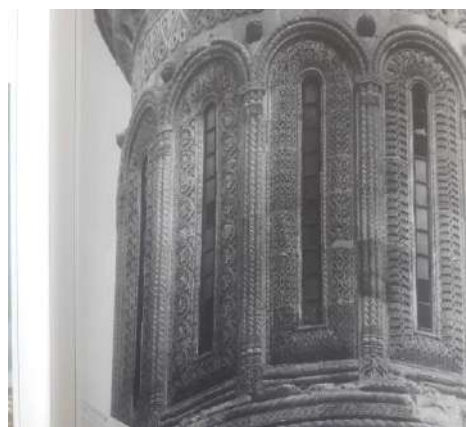
48. ყაურმა, აღმოსავლეთ ფასადი

49. ზემო კრიხი, სამხრეთ კარიბჭე

50. ქვათახევი, გუმბათი

51. იკვის წმ. გიორგი, გუმბათის სარკმელი

52. დიოკლეტიანეს მლახერელი წმ. გიორგი, ილორი

53. წმ. მხედრები, მარტვილი

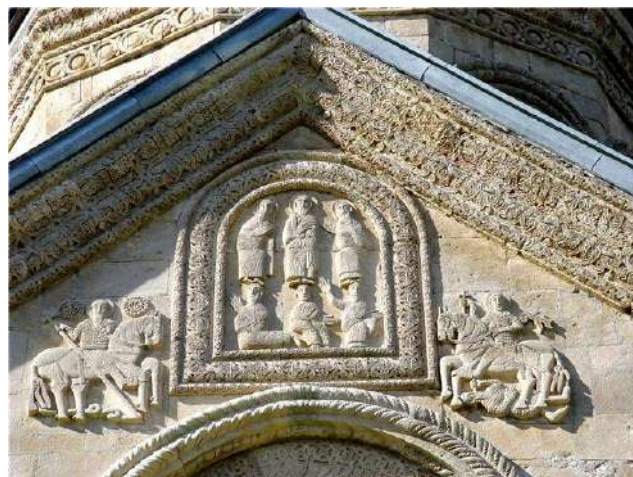
54. დიოკლატიანეს მლახვერელი წმ. გიორგი, მარტვილი

55. წმ. მხედრები, ჯოისუბნის ეკლესია

56. წმ. მხედრები, ნიკორწმინდა

57. წმ. მხედრები, ნიკორწმინდა

58. წმ მხედრები, ჯრუჭის ორი რელიეფური ფილა

59. კაცხის რელიეფური ფილა

